

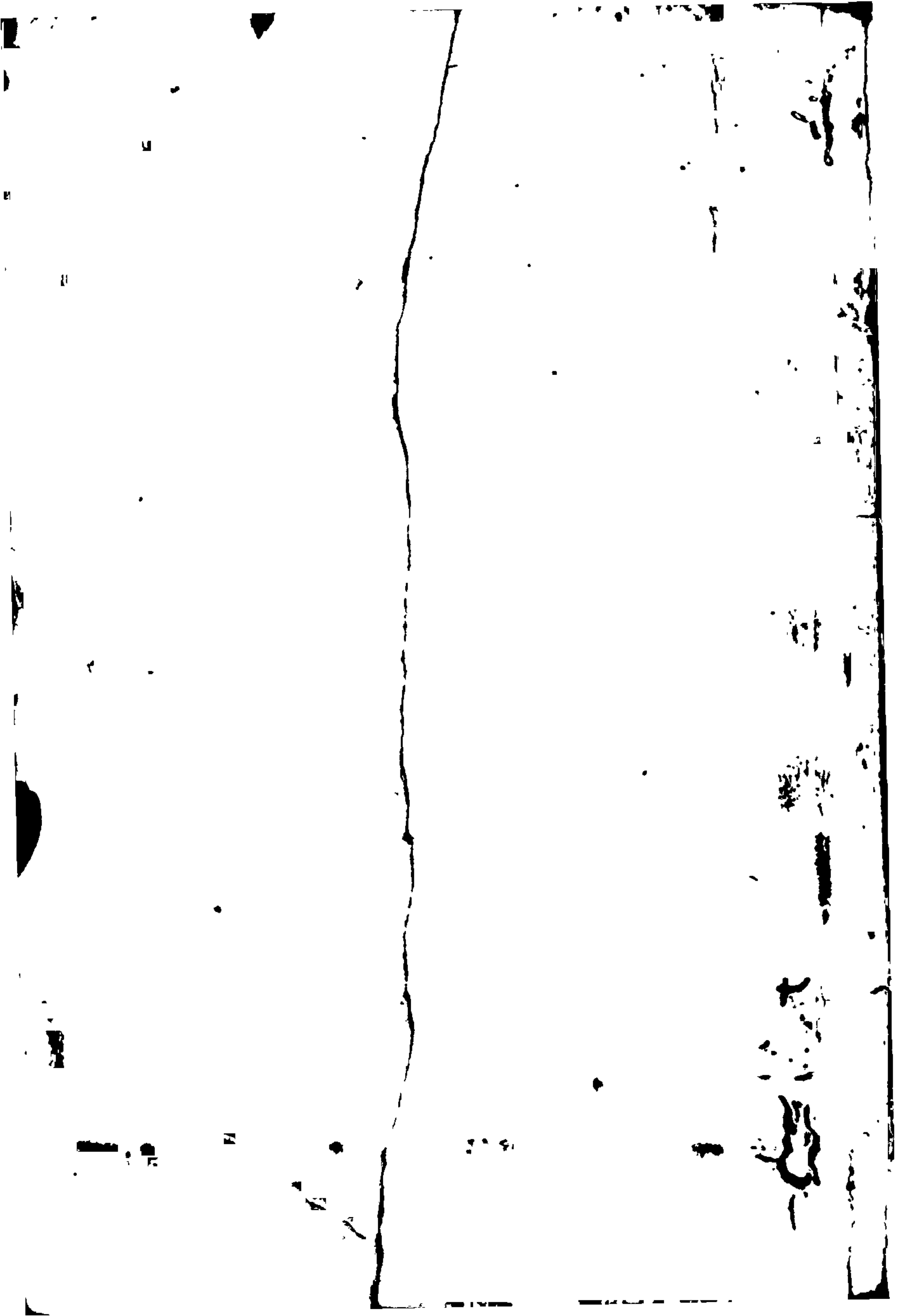
म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे

विषय नाटक

दा. क्र. १५१६५

शिवलक्ष्मी
पत्रिका

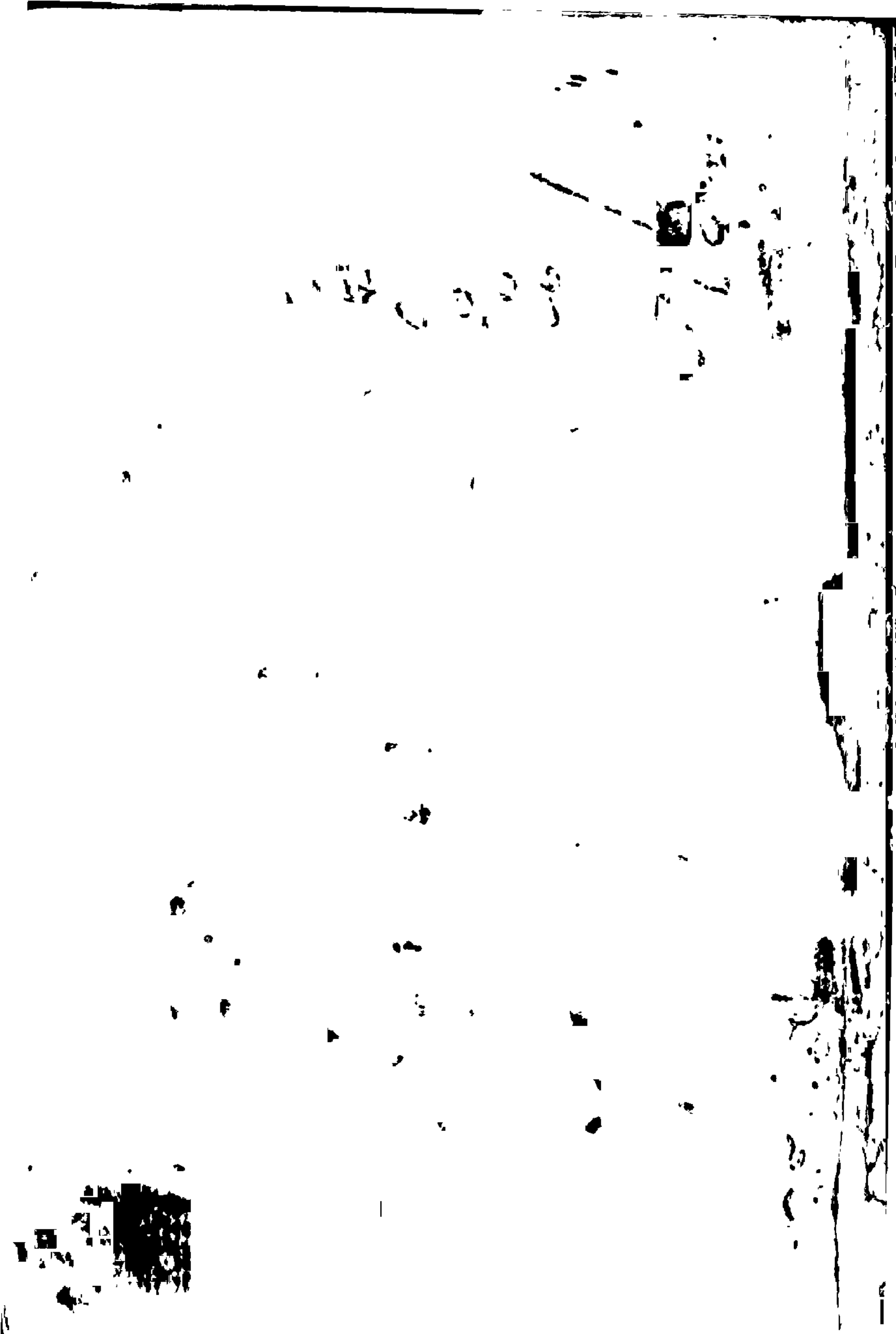

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना :- खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक / मासिक परत करावे, तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार प्रतिदिनी ५ पैसे जादा वर्गणी भरावी लागेल.

[कु. मा. प.]

रावबहादुर पर्वत्या.

म. क. सो. व. न.

१५१६५

१५१६५

१५१६५

रावबहादुर पर्वत्या

स्त्रियोपयोगी उत्कृष्ट पुस्तकें.

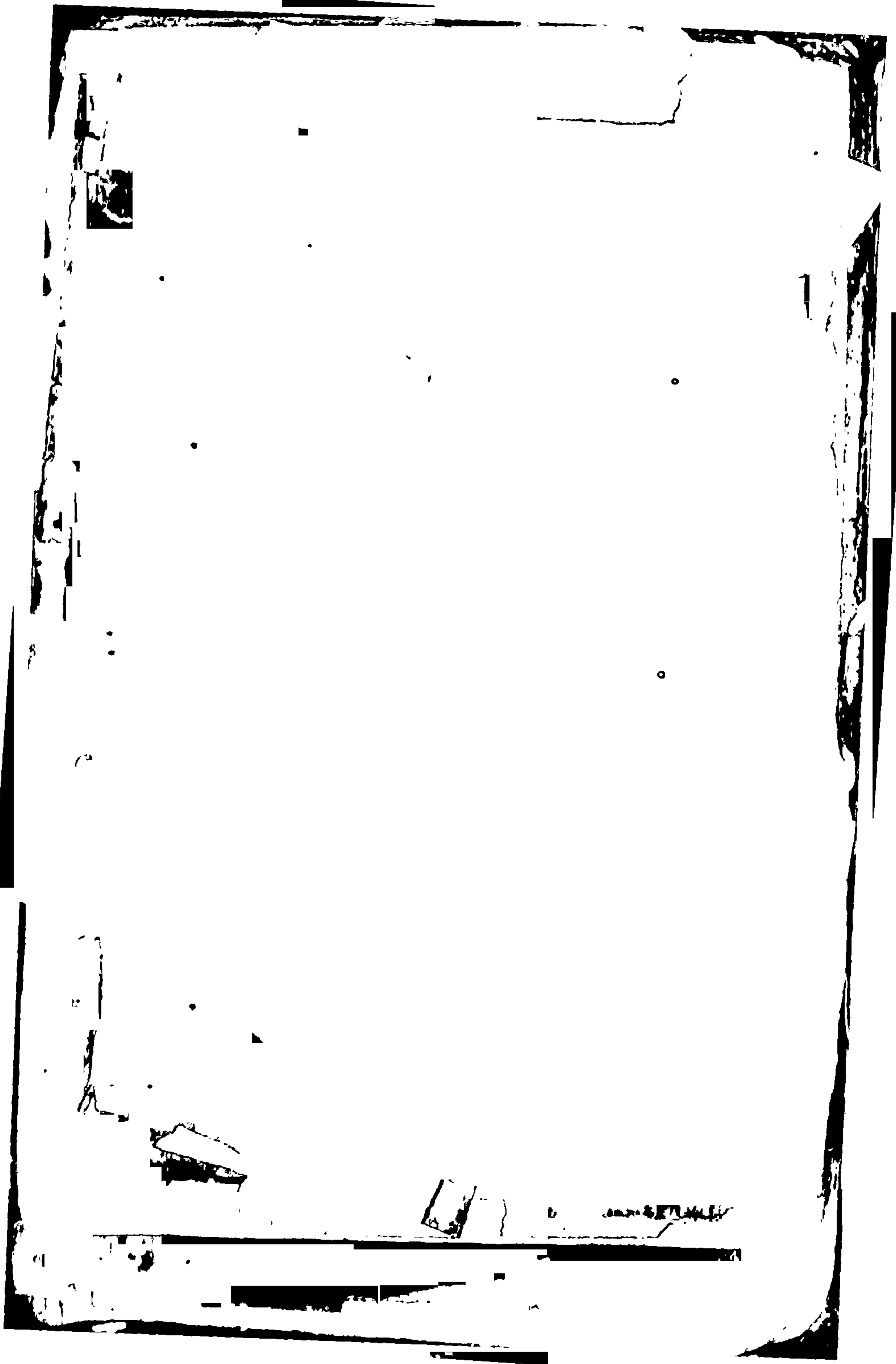
१	धाकट्या सूनबाई (कापडी).	०-१२-० (साधी).	०-८-०
२	संसारंतल्या गोष्टी.		०-६-०
३	गुणसुंदरी (कापडी).	१-०-० (साधी).	०-१२-०
४	नवयुग (कापडी).	१-०-० (साधी).	०-१२-०
५	सरस्वती (कापडी).	०-१४-० (साधी).	०-१०-०
६	द्रोणसंकोप.		०-६-०
७	विलक्षण भोळेपणा.		०-८-०
८	सुंदर माधव (कापडी).	०-१४-० (साधी).	०-१०-०
९	रावबहादुर पर्वत्या (कापडी).	०-८-० (साधी).	०-६-०
१०	कुसुमगुच्छ (कापडी).	०-६-० (साधी).	०-४-०
११	रमामाधव.		०-४-०
१२	मुरारराव.		०-४-०
१३	हंसदूत.		०-२-०
१४	मोहनतारा.		०-२-०
१५	स्त्रियांचीं कर्तव्यें (कापडी).		१-०-०

सर्व पुस्तकांस टपालहंशील निराळें पडेल.

मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळी, गिरगांव-मुंबई.

षहादुर—चल ये लाडके ! आतां विलंब न लावितां, मला कुमारसाहेबांच्या हातांत तुम्हा हात घालूं दे. (अंक ५ वा, ५२)

प्रकाशकांचे दोन शब्द.

मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळीच्या पुस्तकमालेपैकीं प्रस्तुत पुस्तक ९ वें असून ते श्रीयुत हरिश्चंद्र आनंदराव तालचेरकर, बी. ए., यांनीं फ्रेंच कवी मोलीएर यांच्या 'लुवुर्जा जान्तिल् ऑम'या पुस्तकाच्या आधारे लिहिलें आहे. या पुस्तकाविषयीं सांगण्यासारखें जें काहीं आहे तें लेखकानें स्वताच्या प्रस्तावनेंत सांगितलेंच आहे. पुस्तक वाचकांपुढें आहेच, तेव्हां तें कसें काय वठलें आहे हें आम्हीं सांगण्यापेक्षां त्यांनींच ठरवावें हें वरें.

सांप्रत आपल्या लोकांमध्ये अगदींच कमी असलेली वाचनाभिरुची वाढण्यास सुबोध, मनोरंजक आणि हितकर अशीं पुस्तके सुवक रीतीनें आणि स्वल्प किंमतीत प्रसिद्ध होण्याची फार आवश्यकता आहे. मनोरंजक ग्रंथप्रसारकमंडळीनें या कामां आपल्या अल्प सामर्थ्याप्रमाणें प्रयत्न चालविल्याचें वाचकांच्या अनुभवास आलेंच असेल. मनोरंजक ग्रंथांपैकीं फक्त कादंबऱ्या प्रसिद्ध करण्याकडेच आजपर्यंत मंडळीनें विशेष लक्ष्य दिलें होतें; परंतु आतां कादंबऱ्यांवरोवरच सामाजिक, ऐतिहासिक, पौराणिक संगीत आणि गद्य नाटके आणि प्रहसनेंहि आळीपाळीनें लोकांपुढें मांडण्याचें मंडळीनें योजिलें आहे. या कामां लेखकवर्गाचें मंडळीला योग्य साह्य मिळेल, अशी उमेद आहे. लेखकांस यथाशक्त्या 'शेला-पागोटें' देण्याचा मंडळी मनःपूर्वक यत्न करीलच; परंतु सांप्रतच्या निकृष्ट स्थितींत 'भरजरी शेला व नारळी पदरी चंदेरी पागोटें' याकडेच केवळ दृष्टी न देतां आपल्या मातृभाषेची हौसेनें आणि भक्तिपूर्वक सेवा करण्यांत आनंद मानणारे होतकरू लेखक पुढें येण्याची फार आवश्यकता आहे. ह्या देशकार्यासाठीं प्रकाशकांनीं आणि त्याचप्रमाणें लेखकांनींहि थोडथोडी झीज सोसून या दिशेनें नेटानें उद्योग चालविल्यास महाराष्ट्र वाङ्मयाची सांप्रतची निकृष्टावस्था अंशतःतरी लवकरच सुधारेल, अशी उमेद वाळगण्यास बरीच जागा आहे.

मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळीचें
ऑफिस, गिरगांव मुंबई,
ता. ३० सप्टेंबर १९०३.

काशीनाथ रघुनाथ मित्र,

म. ग्रं. प्र. मंडळीचे व्यवस्थापक.

प्रस्तावना.

“So much laughter, so much life enjoyed.”

—Burns.

थट्टाविनोद हटला हणजे त्यांत असभ्यपणा, अश्लीलता, वाष्कळपणा, अचकटविचकट शृंगार इत्यादि प्रकार असलाच पाहिजे, सभ्य प्रकारचा थट्टाविनोद तो वास्तविक थट्टाविनोदच नव्हे, अशा प्रकारचीच बहुतेक आमच्या लोकांची अगदीं अलीकडेपर्यंत समजूत होती व अद्यापिहि थोडीवहुत कां—बरीच आहे. पाश्चिमात्य लोकांचें सभ्य थट्टाविनोदानें जसें मनोरंजन होत असतें, तसें आमचें होत नाहीं; आमच्या मनोरंजनास सभ्य थट्टाविनोदापेक्षां वाष्कळ थट्टाविनोदच जास्त पसंत पडतो, हें सध्या लोकप्रिय असणाऱ्या नाटकांनीं सिद्ध केलेंच आहे.

सभ्य थट्टाविनोदापेक्षां असभ्य थट्टाविनोदच आह्मांला जास्त आवडूं लागावा अशी आमची अभिरुची अवनत दशेला पोहोचण्याचीं जीं कित्येक कारणें आहेत, त्यांतच प्रख्यात अमेरिकन विनोदी ग्रंथकार ‘मार्कत्वेन’ यांनीं आमची पारतंत्र्यावस्था हेंहि एक प्रमुख कारण असल्याचा आपला अभिप्राय प्रगट केला आहे. हे गृहस्थ कांहीं वर्षांपूर्वीं हिंदुस्थानांत आले होते व येथील परिस्थितीचें बारकाईनें निरीक्षण केल्यावर आमच्या अभिरुचीविषयीं त्यांनीं बरील मत दिलें आहे. ‘मार्कत्वेन’ यांचें हें हणणें कदाचित् खरेंहि असेल; तथापि आमची राजकीय परिस्थिति बदलून आह्मी पूर्ण स्वतंत्र होईपर्यंत सभ्य थट्टाविनोदांतील रहस्य ओळखण्याची आमच्या अंगीं पात्रताच येणार नाहीं, असें निदान आह्मांलातरी वाटत नाहीं. अवनतदशेला गेलेल्या आमच्या थट्टाविनोदाच्या कल्पनेला योग्य वळण लावणें, असभ्य शृंगाराविषयीं तिटकारा उत्पन्न करून सभ्य थट्टाविनोदाकडेच लोकांचें जास्त चित्ताकर्षण करणें, हें सुशिक्षित लोकांचें कर्तव्य आहे. या बाबतींत आपणांस पाश्चात्यलेखकांचें बरेंच अनुकरण करतां येण्याजोगें आहे.

आपल्या प्राचीन नाटकांत या असभ्य थट्टाविनोदास फारसें प्राधान्य दिलेलें आढळत नाहीं. तर उलट जागोजाग सभ्य विनोदच दृष्टोत्पत्तीस येतो. सभ्य विनोदास हृदयपार करून त्याची जागा ग्राम्य विनोदानें बळकावण्याचा समय अर्वाचीन नाटकांत आणि अर्वाचीन रंगभूमीवरचाच आहे, असें हटल्यास फारसा वस्तुविषयांस होणार नाहीं. साठ पांसष्ट वर्षांपूर्वीं सांगलीकर संस्थानिकांच्या आश्रयाखालीं प. वा. विष्णुपंत भावे यांनीं प्रथमच महाराष्ट्रांत नाटकें करण्याचा क्रम सुरू केला तेव्हां त्यांत हा ग्राम्य विनोद फारसा

नव्हता. परंतु भावे यांच्या मागून ज्या नव्या कंपनी अवतीर्ण होऊं लागल्या, त्यां सुशिक्षित मंडळी क्वचितच असल्यामुळे, हळूहळू नाटकांचें स्वरूप बदलूं लागलें. विदुपकाचा वाष्कळपणा कळसास पोचूं लागला. हिंदूंचीं पूज्य देवते गणपती, सरस्वती यांनां रंगभूमीवरून पिटाळून लावणाऱ्या संगीत नाटकांचा प्रादुर्भाव होण्यापूर्वीं विद्याच्या गणपतीची विदुपकाच्या पात्राकडून जी थट्टा होत असे व भाविक लोकांस प्रत्यक्ष आपल्या देवतांची विटंबना पहाण्यांत कौतुक वाटत असे, त्या काळीं इतर अचकटविचकटपणा किती बोकाळला असेल, याची सहज कल्पना होण्यासारखी आहे ! ह्यासंबंधानें युरोपियन प्रेक्षकांनीं सुद्धां आपला तिटकारा व्यक्त केलेला आहे. श्रीगजाननाची सांड उपटण्यापर्यंतच्या विदुपकाच्या अतिक्रमानें व दुसऱ्या धांगडधिंग्यानें प्रेक्षकांचें व्हावेंतसें मनोरंजन होत आहे अशी नाटकवाल्या मंडळीची समजूत असल्यामुळे प्रेक्षकांच्या करमणुकीला अन्य साधन हुडकून काढण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति बरेच दिवसपर्यंत न झाल्यास त्यांत आश्चर्य वाटावयास नको. तथापि ह्या जुन्या पद्धतींत थोडीशी नवीन तऱ्हेची सुधारणा करणाऱ्या 'फार्सा'चा प्रवेश आपल्या रंगभूमीवर पहिल्यानें कसा झाला व या फार्साची मूळ कल्पना सुचण्यास काय कारण घडलें, याची त्रोटक हकीगत येथें देणें अप्रासंगिक होईलसें वाटत नाहीं.

'फार्स' ह्या शब्दाचा त्या वेळेस व हल्लीं सुद्धां कसा विपरीत अर्थ होत आहे हें ज्यांनीं 'नारायणराव पेशव्यांच्या वधाचा फार्स', 'अफझुलखानाचा मृत्यूच्या फार्स', वगैरे छोटेखानी ऐतिहासिक नाटकांच्या जाहिराती वाचल्या असतील त्यांनां समजण्यासारखें आहे. परंतु मूळ फार्साची कल्पना, प. वा. बाळा कोटीभास्कर यांस चाळीसपन्नास वर्षापूर्वीं, मुंबईतील ग्रांडरोडवरील कै. नाना शंकरशेट यांच्या वादशाही थिएटरांत इंग्रजी कंपन्यांचीं नाटके पाहून सुचली. असें समजतें कीं, इंग्लिश नाटकवाल्यांचा आपल्या नाटकाचे शेवटीं एखादा फार्स करून दाखविण्याचा सांप्रदाय असे. ते इंग्रजी फार्स पाहून पौराणिक नाटकांतहि असाच एखादा फार्स घातल्यानें प्रेक्षकांचें चित्त वेधेल अशी कल्पना प्रथम प. वा. बाळा कोटीभास्कर यांच्या डोक्यांत आली व ती त्यांनीं लवकरच ठाणें येथें अमलांतहि आणिली. नेहमीं प्रमाणें त्यांच्या नाटकमंडळीचा 'सीताहरण' ह्या नाटकाचा प्रयोग रंगभूमीवर चालला असतां, एका अंकाच्या शेवटीं पडदा पडून आतां पुढील अंकास सुरुवात होणार इतक्यांत रंगभूमीवर एक साठसत्तर वर्षांचे वृद्ध बुवा एकदम ओरडत येऊन नाटकाच्या मॅनेजरांस हांका मारित सुटले. मॅनेजर चकित मुद्रेनें बाहेर येऊन काय गडबड आहे ह्याणून तपास करताहेत तों ह्यातारे

* Mrs. Guthrie ह्या ग्रंथकर्त्रीनें आपल्या "Life in Western India" ह्या पुस्तकांत ह्यासंबंधानें येणें प्रमाणें ह्मटलें आहे:—* * * "The manager and the clown who amidst the derisive laughter of the audience fairly hustled the heavenly personages off the stage. * * * It was appalling to see the divinities to whom millions of people bow down in worship treated with such indignity!"

गृहस्थ अधिकच गलबला करुन कपाळावर हात मारुन घेत झणाले “अहो ! दगा, दगा ! मनेजरसाहेब, पहिल्यानें तुम्ही खेळ बंद करा. माझ्या धरावर्षांच्या तरुण सुंदर स्त्रीला कुणी छानछुक तरुणानें भुलथाप देऊन पळविली आहे व तिच्या दोघें आज तुमच्या नाटकास आली आहेत, अशी मला एकानें बातमी दिल्यावरुन मी हा धापा टाकित इथें आलों आहों. नर माझ्या वायकोचा तपास करुन तिला माझ्या हवालीं करा. माझी वायको मला निळेपर्यंत मी तुझाला तुमचें नाटक करूं देणार नाही !” त्या ह्यातान्यानें याप्रमाणें मध्येच स्टेजवर अशी गडबड करुन नाटकाच्या रंगाचा भंग केल्यामुळे प्रेक्षकवर्ग त्याच्यावर प्रथम संतापून गेला; तथापि त्याची दयाजनक स्थिति ऐकतांच सर्वांनां त्याची करुणा आली व त्यांनीं ओरडून “पहिल्यानें ह्या ह्यातान्याच्या तरुण स्त्रीचा तपास करा,” असा एकच गोंगाट आरंभिला. “अहो ह्यातारेबुवां, घाबरूं नका, तुमच्या कुटुंबाचा शोध लाविनां,” वगैरे प्रकृत मनेजरांनीं त्या वृद्धास आश्वासन दिलें, तथापि त्याचें समाधान होईना व प्रेक्षकांमिळ गलबलाहि कमी होईना. जो तो स्त्रियांच्या गॅलेरीकडे पाहूं लागला. या वेळीं तिच्या स्त्रीप्रेक्षकांसतर मेल्यापेक्षांहि मेल्यासारखें होऊन गेलें. आपल्या शेजारीं वसलेली अनौळखी स्त्रीतर या ह्यातान्याची पळून आलेली दुर्व्यसनी स्त्री नसेलना? ह्या शंकेनें जी ती भिऊन गेली व आपल्याला आज ही कुठली दुर्बुद्धि सुचली व आपण नाटक पहावयास आलों, असें प्रत्येकीला झालें ! शेवटीं त्या गर्भगळित झालेल्या स्त्रीसमाजांत मनेजराला संगतीं घेऊन ते जरठ नवरदेव शिरले व त्यांनीं कोंपऱ्यांत खालीं मान घालून वसलेल्या एका तरुण स्त्रीचा हात धरुन तिला फरफटत स्टेजवर ओढित आणिलें. नंतर मनेजरसाहेबांनीं त्या जरठ नवरदेवास आपल्या कुटुंबास अशी मोकळीक न देण्याविषयीं बोध करुन त्याची बोळवणूक केल्यावर, जरठतरुणीविवाहापासून होणाऱ्या दुष्ट परिणामांचें प्रेक्षकांच्या मनावर उत्कृष्ट चित्र बटविलें, व शेवटीं हंसतहंसत सांगितलें कीं “मघांचे ह्यातारेबुवा आणि त्यांचें कुटुंब हें दांपत्य आमच्या नाटकांतीलच पात्रे होती ! ह्यातान्याची स्त्री खरोखरीची स्त्री नसून एका पौरानें तें सोंग घेतलें होतें !” हें ऐकतांच प्रेक्षकांत जो हंशा पिकला, तो पुसूं नये ! जो तो मनेजराच्या या विलक्षण कृतीचें कौतुक करूं लागला ! नंतर पुनः पौराणिक खेळास सुरुवात झाली. परंतु मझारनिव्हे कंपनीस हा किंवा अशा प्रकारचा ‘फार्स’ करण्याचें नंतर धैर्य झालें नाहीं. कारण त्या दिवसा- नंतर कोणतीहि सभ्य स्त्री नाटक पहावयास धजेनासी झाली; आणि ह्याचमुळे हळूहळू फार्सची दिशा बदलत जाऊन फार्स ही संज्ञा ऐतिहासिक किंवा इतर छोटेशानी नाटकांस मिळूं लागली, व त्याचें कारण वर दर्शविलेलेंच असावें, अशी कित्येकांची अटकळ आहे व ती फारशी चुकीची होईलसें वाटत नाहीं.

एकंदरीनें फार्स किंवा हास्यरसप्रधान नाटकें व प्रहसनें यांचा प्रवेश पाश्चिमात्यां- पासूनच आमच्या रंगभूमीवर झाला. परंतु आमच्या नाटकमंडळ्यांची स्थिति असावी तशी नमल्यामुळे आणि अशिक्षित वर्गाचाच विशेषतः नाट्यकलेशीं निकट संबंध जडूं लागल्यामुळे नाटकवाल्यांनीं आमची अभिरुची अगदीं नीच स्थितीस आणून पोहोंचविली

व अश्लील श्रृंगार, वाक्कळपणा आणि ग्राम्य विनोद याशिवाय आमचें मनोरंजन होईनासं झालें आहे. ही शोचनीय स्थिति पाहून कै. वा. शंकर मोरो रानडे, प्रो. केळकरप्रभृति मंडळींनीं, इंग्रजी पुस्तकांच्या आधारेनें कित्येक हास्यरसप्रधान नाटके व प्रहसनें मराठींत रचिलीं. या प्रयत्नापूर्वीं प्रहसनांची कल्पना आपल्या लोकांस फारशी नव्हती, असें झटलें असतां चालेल. हीं इंग्रजीतील प्रहसनें मराठी वाचकांचें मनोरंजन करण्यास येत आहेत तोंच कित्येक प्राचीनाभिमानी लोकांस स्फुरण चढून त्यांनीं आपल्या सामाजिक स्थिती-संबंधानें प्रहसनें लिहिण्यास कंवर बांधिली व या लेखकांपैकीं कित्येकांनींतर आपल्या पुस्तकांत थट्टाविनोदाचा अतिरेक केल्यामुळें त्यांस सरकारदरवार पहाण्याचीहि पाळी आली होती ! आमच्या लोकांच्या थट्टाविनोदाबाबतीतील अवनत अभिरुचीला वळी पडणें, हेंच या लेखकांची आपल्या पुस्तकांतून अश्लीलपणा भरण्याकडे प्रवृत्ति होण्याचें कारण असलें पाहिजे. असो.

कॉलेजांत असतांना फ्रेंच वाङ्मय हा आवडीचा विषय वी. ए. च्या परीक्षेसाठीं घेतल्या-मुळें फ्रेंच कवींचीं बरींचशीं नाटके आम्हांला वाचावीं लागलीं होती. त्यांनींल मोलिएरच्या हास्यरसप्रधान नाटकांतला सभ्य थट्टाविनोद पाहून या पुस्तकांचें कोणीं मराठींत रूपांतर केल्यास ग्राम्यपणाकडे वळलेल्या आमच्या लोकांच्या अभिरुचीस योग्य वळण लागेल व सभ्य थट्टाविनोदानें त्यांना आपली करमणूक करून घेतां येईल, अशी आमची खात्री होऊन चुकली. तत्रापि मराठींत लिहिण्याचा व्यासंग नसल्यामुळें हें कार्य स्वतां पत्करण्याचें आम्हांस धैर्य होईना. असें असतां हि हें पुस्तक लिहिण्याकडे आमची प्रवृत्ति होण्याच्या कारणाचा यथें उल्लेख केल्याविना रहावत नाही. एके दिवशीं मोलिएरचें 'लवुज्वा जान्तिळ ऑम' हें हास्यरसप्रधान नाटक आम्ही वाचित असतां त्यांतील एका प्रवेशाचे वेळीं स्वतांशींच मोटमोठ्यानें हंसत सुटलों. त्या वेळीं जवळच कुडुंब वसलें होतें. त्यांनीं आमच्या हंसण्याचें कारण उत्सुकतेनें विचारल्यामुळें सदरील नाटकांतील त्या प्रवेशाचें मराठींत भाषांतर करून सांगितलें. त्यानें त्या पुस्तकासंबंधीं अधिकच उत्सुकता उत्पन्न होऊन त्या पुस्तकाचें समग्र भाषांतर करण्याविषयीं कुडुंबानें आमच्या पाटीशीं नारखा तगादा लाविला व केवळ त्याच तगाद्यामुळें आम्हांला 'लवुज्वा जान्तिळ ऑम'ला 'गधबहादूर पर्वत्या'चा मराठी वेश चढवावा लागला. पुढें कुडुंबानें कुडुंब निवर्तल्यामुळें या पुस्तकाची हस्तलिखित प्रत तशीच एकीकडे पडून राहिली होती. मागील सर्व गोष्टींची आठवण होऊन मन उदास होई व या पुस्तकाकडे डुकूनहि पाहूं नये, असें वाटे. यामुळें दोनचार वर्षे हें जागच्याजागीं तसेंच पडलें होतें. परंतु पुणेच्या धामधुर्मांत पदवीदाना-संबंधानें जें विलक्षण औदार्य दृष्टीस पडलें त्या वेळीं कित्येक पदवीधरांचे चाळे पाहून आमच्या 'रावबहादूर पर्वत्या'ला बाहेर आणल्यास तोहि महाराष्ट्र वाचकांचें थोडेंचहुत मनोरंजन करील असें कांहीं स्नेही मंडळींचें मत पडल्यावरून हें पुस्तक लोकांपुढें मांडण्याचें धैर्य करित आहों. हें पुस्तक आमच्याकडून—सक्तीनेंहि झटलें तरी चालेल—तयार कर-विणाऱ्या आमच्या प. वा. प्रियपत्नी सौ. ताराबाई आज जर हें प्रसिद्ध झालेलें पहाण्यास

जिवंत असत्या तर खरोखर त्यांना फार समाधान झालें असतें. याप्रसंगी त्या दुःखद गोष्टीच्या आठवणीने अंतःकरणाची चमत्कारिक स्थिति होते! असो.

प्रस्तुत पुस्तक फ्रेंचकवि मोलिएर याच्या लघुर्वा जान्तिळ ऑम'ची प्रतिकृति आहे, हें वरती सांगितलेंच आहे. मोलिएरचें हें नाटक सर्व युरोपखंडांत फारच प्रिय झालें आहे इतकेंच नाही, तर इंग्लंडांत निरनिराळ्या नाटककारांनीं याच्या साह्यानें सात नाटके रचिलीं आहेत. फ्रान्स देशाचा सुप्रसिद्ध राजा चौदावा लुयी यास हें किती आवडलें होतें, हें मुखपृष्ठावर दिलेल्या त्याच्या उद्गारावरून व्यक्त होण्यासारखें आहे. होवें होवेंल तों मूळाला धरून चालण्याचा या पुस्तकांत प्रयत्न केला आहे; तथापि मूळ पुस्तकांतील कित्येक प्रवेश जे आपल्या रीतिरिवाजांस विसंगत दिसले ते अजीवात गाळून त्याएवजें थोडासा फेरबदल करून प्लॉटस या गमती लॅटिन कवीच्या नाटकांतून घेतले आहेत कित्येक मॅचीनच रचून घातले आहेत. मोलिएरच्या नाटकांतील maitre à danser ह्याणजे नृत्यशिक्षक हें पात्र अजीवात गाळून टाकण्यांत आलें आहे. पदोपदीं पश्चिमात्य लघुर्वाच्या चालीरीतींचें अनुकरण करण्याची अनावर इच्छा आमच्याकडील कांहीं व्यक्तीं असते हें सुप्रसिद्धच आहे. 'पश्चिमात्य नृत्यशिक्षक पाहिजे !' ह्याणून एका सधन गुजराथी गृहस्थानें मुंबईच्या एका इंग्रजी दैनिक पत्रांत दिलेली जाहिरात पुष्कळांच्या वाचनांत आली असेल. तथापि वर निर्दिष्ट केलेल्या तऱ्हेचा नाद अद्यापि महाराष्ट्रांत वोकाळला नसल्यामुळे प्रस्तुत पुस्तकांतील नायक रावबहादुर पर्वत्या यांस नृत्य शिक्षणाच्या भानगडींत घालणें इष्ट वाटलें नाही ! ह्या प्रहसनांत गोंविलेल्या कित्येक गोष्टींतील क्वचित् अतिशयोक्तीचा प्रकार कित्येकांस रुचणार नाही; परंतु यांत वर्णन केलेल्या तऱ्हेवर कित्येक भलभलते वेडेचार प्रत्यक्ष आमच्या अवलोकनांत आले आहेत. मोठ्या गोऱ्या शिंप्याच्या कंपनीमध्ये कपडे शिवायास दिले असतां त्यांवर त्या कंपनीनें कपडे शिवणार ह्याणून स्वताच्या नांवाचा शिक्का मारला नाही एवढ्याचसाठीं, बील भरलें असतांही, कपडे परत पाठवून देणारे वेडेपोर या मुंबईत आम्हीं पाहिले आहेत !

मोलिएर कवीनें आपल्या पुस्तकांतील नायक मॉसिय जुर्दे यास 'मामामोचि' पदवी देऊन पदवीदानाच्या वेळेस नामधारी तुर्की राजपुत्राकडून तुर्की भाषा बोलविण्याचा जो वाट घातला आहे, त्यांत कांहींएक अर्थ नसून फक्त वेळ मारून नेण्यासाठीं व हेंसें पिकविण्याकरितांच तो अर्थरहित गडबडगुंडा करविण्यांत आला आहे. मोलिएरला तुर्की भाषा अवगत नसल्यावरूनच हा गडबडगुंडा झाला व ह्या कृतीबद्दल कांहीं विद्वान् ग्रंथकारांनीं त्याला दूषण दिलें आहे. तथापि कांहीं मर्मज्ञ फ्रेंच लेखकांचें ह्याबद्दल उलट मत असून त्यांनीं ह्या गडबडगुंड्याबद्दल मोलिएरची तारीफ करून त्यामुळेच खेळ्यास जास्त रंग आला आहे असें ह्याणून दाखविलें आहे. प्रस्तुत पुस्तकांतील नायक

* Scaramouch ; Philosopher ; Harlequin and a Schoolboy ; Bravo ; Love and a bottle ; The Commissary ; The Mamamouchi or The Shop-keeper turned a Gentleman.

पर्वतराव यास मामामोचि ह्या पदवीऐवजीं राजाफत्तेहेधुडिमसंगवहादुरसादअलारिंद्र
हणजे 'अत्यंत मूर्ख विक्षिप्त बुवाजी' अशा अर्थाची पदवी देण्यांत आली आहे.
पांग्या (दिवाणजी) व विश्वासराव (कुमाह) यांच्या तोंडीं फारशी भाषेचा उपयोग
केला आहे, तींत मुद्दाम बडेबडे शब्द घालून कांहींकांहीं ठिकाणांतर मुद्दाम अर्थरहित
गंडबडगुंडाच केला आहे. ह्याचें कारण पांग्या व विश्वासराव ह्यांस फारशी भाषा येत
नसल्यामुळे त्यांनीं कांहींतरी वाक्यें पाठ करून ठेविलीं होतीं, परंतु ज्या वेळेस पांगोजीरावांस
दुभाष्यांजें काम करण्याचा प्रसंग येतो तेव्हां, व आयत्या वेळेस बोलावें लागतें तेव्हां
त्याच्या तोंडीं मुद्दाम अशुद्ध फारशी भाषा देऊन त्यास कांहींतरी बडबड करण्यास
लाविली आहे. तथापि उर्दुभाषा जितकी शुद्ध देतां येईल तितकी देण्याचा प्रयत्न केला
आहे. हें प्रहसन कोणत्याहि व्यक्तीस उद्देशून लिहिलें नसून व्यवहारांत आपण जो
प्रकार पहातो तोच थोडीबहुत अंतिशयोक्ति करून यांत वर्णिला आहे, हें येथें सांगण्याची
आवश्यकता नाहीं.

ह्या आमच्या पहिल्याच प्रयत्नांत दोष असणें साहजिक आहे. अल्पि प्रसिद्ध,
आंग्लकवि द्रायडन यांनीं एके ठिकाणीं झटलें आहे:—

“ Errors like straws upon the surface flow

“ He who must search for pearls must dive below.”

या द्रायडनच्या उक्तीकडे लक्ष्य देऊन त्या दृष्टीनेच वाचक या प्रयत्नाकडे पहातील
अशी आशा वाळगितां.

फर्ग्युसन रोड-मुंबई, }
ता० २१ सप्टेंबर १९०४. }

ह. आ. तालचेरकर.

रावबहादुर पर्वेरा-राववाहादुरीची पदवी मिळालेला एक गांवडेकर.

विश्वासराव-रावबहादुरांचे भावी जामात.

शवंतराव-रावबहादुरांचा एक दिवाळखोर स्नेही आणि निंबाजीरावांचा

पुतण्या (हंसाबाईशीं पुनर्विवाह करूं इच्छणारा)

निंबाजीराव-एक कृपण श्रीमान गृहस्थ.

पांग्या-विश्वासरावांचा नोकर.

पिल्या-शवंतरावांचा नोकर.

दौलत्या-रावबहादुरांचा एक गांवडळ नातलग.

कहानसिंग, पांडू-रावबहादुरांचे नोकर.

गणेशसिंग-रावबहादुरांस दांडपट्टा शिकविणारा वस्ताद.

म्हाळसाबाई-रावबहादुरांचें कुटुंब.

मंजुळा-रावबहादुरांची कन्या.

हंसाबाई-एक श्रीमान विधवा.

गजराबाई } हंसाबाईच्या मैत्रिणी.
ताराबाई }

दगडी-मंजुळेची दासी.

सारजा-हंसाबाईची दासी.

शास्त्रीवोवा, गवयी, कारकून, आचारी, दरजी, इ. इ.

रावबहादुर पंचवत्या

[एक पांचअंकी प्रहसन.]

१५१६५

अंक १ ला.

प्रवेश १ ला.

[स्थल—रावबहादुरांचा दिवाणखाना. खुर्च्या, टेबल, कोच, गालीचा वगैरे इंग्रजी तऱ्हेच्या सामानानें दिवाणखाना शृंगारला आहे. एका इझीचेअरवर रावबहादुरांचे परम मित्र यशवंतराव हातपाय पसरून वोरत पडले आहेत. पांडू कोचावरील धुरळा हातरुमालानें झाडित आहे असा प्रवेश.]

पांडू—(स्वगत) इची भन, ह्ये ह्येन रावभादुर झाल्याती ! कसल रावभादुर आनू कसल काय ! मस्नीतर त्येंचमंदी कायवी फरक दिसत नाय पगा ! धनीसाव अदृगर जिकत कोलशावानी काळ हूस व्हत तिकतच अजूनवी हैती. उंचीवी हाय तिकतीच हाय. पून डोईतून अक्शी पार ग्येल्याती ? आतास धनीसावांनीं ह्यो काय परकार मांडला हाय पगा. योक दिनवी सुना न्है जात. रोज कायना काय आपल हायेच ! आज म्हन त्या ल्योकाला मिजवानी हाये, उंचां म्हन त्या गवईवावांचं गानं हाये, परवां म्हन त्या नायकिनीचा नाच हाये, येच्या दिसा मुरल्यांचा तमासा ! शीः शीः शीः ! काय हे ढंग आनू रंग मांडले हायती त्यांच ल्येनाच ठाव ! आपनालातर बुआ ह्यां समद्याचा म्वाप कंटाला आलाया. (थोडा वेळ थांबून) पनू अर गाडवीच्या ल्योका पांज्या ! तुलार ही पंचात व्होवी कशाला ? तुज्या वाच काय जात ! धनीसाव करीनात का त्येंस्नी गमल त्यें. तुझ्या प्वाटांत कल कशापाई उंटतिया ! (कोच पुसून झाल्यावर टेबल पुसण्यास येतो तों पाठीमागें खुर्चावर रुमाल आणि काठी पाहून चपापतो.) इची भन ! ह्यो कोन हाय हकड ! जनु आपल्या बाच्याच घरीं तंगज्या तानूनरोनी पडलाया. (विचार करून) व्हय, याला उटवावच आतां. (यशवंतरावांच्या जवळ जाऊन) अर शेट—शेट, ये रावसाव ? अर उटा उटा. (इतक्यांत आंतून 'पांडू पांडू' अशी हांक ऐकूं येते. त्यासरसा पांडू लगबगीनें निघून जातो.)

यशवंतराव—(झोंपेंतून घावऱ्याघावऱ्या उटून सभोंवार पाहून) काल रात्रीं मी घरींतरी गेलों होतों ? ही कांहीं माझी खोला दिसत नाहीं, नी मी माझ्या पलंगावरसुद्धां नाहीं ! पण मीतरी मी स्वताच आहे कीं दुसराच कोणी आहे ? (डोकें चाचपतो.) मीच - मीच तो ! वरें पण वच्चाराम ! घावरतोस कशासाठी ? तूं कुठें आहेस याचें चांगलें स्मरण कर. (आठवल्यासारखें करून) काल रात्रीं क्ल्यांतून माझा जिगरजानचा दोस्त रामभाऊ डाक्टर याजबरोबर दारूच्या धुंदींत असतांना मी गेलों-हां, हां, हां, आतां आठवलें. त्यांनीं च-त्यांनीं च माझीं नव्या राववहादुरांची ओळख करून दिली आणि ह्या नूतन स्नेहाचे अभिनंदना-प्रीत्यर्थ डझन दीड डझन वाटल्यांचीं डोकीं फोडून टाकल्यावर आमच्या ह्या तंगड्यांनीं घरीं जाण्याचें साफ नाकारिलें. (हंसून) झाला खुलासा—अस्मादिक येथेंच झोंपेच्या आधीन झाले. परंतु मला ह्या स्थितींत ते नवे राववहादुर पहातील तर पुरी फजिती व्हावयाची. तर यशवंतरावजी ! चला, करा येथून पोवारा ! (रुमाल धांदलीनें डोईस गुंडाळून काठी फिरवितफिरवित भिशांला पोळ देत जाऊं लागतो; परंतु तसाच पाठच्या पायानें मागें फिरून) अरेरे ! दुर्दैव ! दुर्दैव ! तो पहा खंडूजी वेलीफ त्या कस्तूर मारवाड्यास घेऊन उभा आहे. इथून वाहेर जाणें ह्मणजे आगींतून उटून फोपाट्यांत पडणें होय ! इथून आतां मुळींच हालतां कामा नये; परंतु ह्या घरांतून कुणी येऊन मला विचारील तर त्याला काय सांगूं ? मी त्या राववहादुरांचें नांवसुद्धां विसरून गेलों ! माझे नशीवच खडतर ! एरवीं मी ह्मणजे केवढा सालस माणूस ! देवमाणूस—अगदीं देवमाणूस ! पण माझे सर्वच शत्रू ! चांगल्या माणसांस शत्रू असणें अवश्यच ! पहा माझा धोवी, माझा शिंपी, न्हावी, कापडवाला, वाणी, गवळी, मारवाडी हे सारे हात धुऊन माझ्या पाठीस लागले आहेत; आणि ह्या कोर्टाच्या वेलिफांनीं तर मला अगदीं दे माय धरणी ठाय करून सोडिलें आहे ! जिथें जावें तिथें हे आपले दत्त ह्मणून उभे ! ह्या लोकांना व आमच्या सरकाराला दुसरा काम ना धंदा ! मीतर तुभा अगदींच वंतागून गेलों ! आता इतकें खरें कीं, मजजवळ पैसा नाहीं; परंतु तो जवळ नसला ह्मणून मी धुवनें मरून आत्महत्येसारखें पातक करूं कीं काय ? इतकें वरीक खरें कीं, माझ्यांत एक व्यंग आहे आणि तें कोणतें ह्मणाल तर मला स्मरण ह्मणून मुळींच रहात नाहीं; आणि याचमुळें कुणाचें कर्ज काढलें ह्मणजे मला त्याचा विसर पडतो ! यांत तुझीच विचार करा पाहूं, माझा काय

अपराध आहे तो ? व ह्याच पिडेमुळेंतर मी मजबरोवर हमेश एक नोटवूक घेऊन फिरत असतां. कारण स्मरण ठेवण्यासारखें कांहीं असल्यास त्यांत टिपून घेतां यावें. खरें पाहूं गेलें असतां माझा चुलता आहे लक्षाधिपती; पण स्वारी पडली ऋवडीचुंबक ! आमच्या काकांनीं अस्मादिकांला घरांतून घालवून दिल्यापासूनतर नोठीच पंचाईत होऊन गेली आहे ! त्यांच्यानंतर त्या सर्व संपत्तीचा हा पत्र्या (मिशांवर ताव देतो) होणार मालक. पण मीं जादु केली, पंचाक्षरी नाचवले, नवस केले, मोहरमांत फकीरीसुद्धां घेतली, तरी पण आमचा हा बुट्टा काका कांहीं भरत नाही !—अरे, पण हा समोरून कोण येत आहे इकडे ? संभाळ यशवंतराव ! हा कुणीतरी वेटा गचाळ, गांवढळ दिसतोय. (दौलत्या प्रवेश करतो. त्याजकडेस गहून दचकून) दोस्त ! नमस्कार, रामराम; कोण आहेसरे तूं ?

दौलत्या—मीं व्हय ! मीं—तो ल्योकाचा रावभादुर न्हव का, ल्याचा भाचा. माज नांव दौल पोदल्या.

यशवंतराव—रावबहादूर ?

दौलत्या—(मोठ्या आश्चर्येनें) व्हय व्हय, रावभादुराची शेटानी ती माजी फुई. त्या दगडीसंग फुई माज लगीन लावनार हाय आन् ह्यनूनशेनी मी मुल्कांतून हकड आल्या.

यशवंतराव—काय ह्यटलेंस, काय ? नाही, मला तें माझ्या स्मरणवहींत टिपून घेतलेंच पाहिजे. नाहीतर आमचा विसराळपणा आम्हांस पुनः नडायचा ! (नोटवूक काढून त्यांत लिहितो.) दौल—रावबाहादुराचा भाचा—दगडीवरावर लगीन लावणार—

दौलत्या—(विस्मित होऊन) हा ल्योकाचा काय लिवतौय ? काय सरकार लगीनविगीनावरवी इण्कम् टॉकीस लागू करायाचा व्येत करतसा का काय ?

यशवंतराव—वरें दौल, इथल्या घरधन्याचें नांव काय वरें ?

दौलत्या—ल्योका ! तूं जर घरधन्यास्नी बलकत न्हैसा, तर मग हकडे कशा वार्द आल्याशी ?

यशवंतराव—(मोठ्या सभ्यतेनें) खरें सांगूं—दौल ऊर्फ दौलतराव ! मीं आहे बुवा जात्याच फार विसराळ. तूं जर मला विचारलेंस मिस्टर यशवंतराव—माझे नांव यशवंतराव आहे वरें का ?—तर घटकाभरानें मी माझेच नांव विसरून जाईन ! (हंसतो.)

दौलत्या—(उत्सुकतेनें) माझ्या फूयाच नांव रावभादूर पर्वत्या.

यशवंतराव—वाहवा ! रावबहादूर पर्वत्या—चला आपण माझ्या नोटबुकांत !
(लिहितो.) कालचे पाटीं देणारे नवे मित्र ते आपणच ?

दौलत्या—(आश्चर्यानें) इची भन—लईच लई इसराळ ! (इतक्यांत दगडी हातांत झाडू घेऊन येते व यशवंतरावास वाहेर पाहून मुरकतमुरकत चटकन निघून जाते. तिला एकटी जातांना पहातांच) कशी आपसूक शिकार गवासली ! आतां जातीया कुट निसटून ! [जातो.

यशवंतराव—वरी एकदाची गेली पिडा. (खिडकीच्या फटींतून रस्त्याकडे पहात) खंडू वेलीफहि चालता झाला. रस्ता अगदीं मोकळा दिसतो. यशवंतरावजी ! काडा आतां आपला रस्ता !

[मोठ्या ऐटीनें काठी फिरवितफिरवित निघून जातो.

प्रवेश २ रा.

[स्थल—रावबहादुरांची ड्रेसिंगरूम. आरसा, ब्रश,
वगैरे टायलेटचें साहित्य पडलें आहे.]

रावबहादुर—(समोर ठेविलेल्या एका युरोपियनाच्या तसविरीकडे व आरशाकडे पाहून) झाला ! मला वाटतें या तसविरीप्रमाणें माझा पोप्राख अगदीं वरोव्वर झाला ! हा शर्ट, ही पाटलूण, हें जॅकीट (शर्ट पाटलुणींत घालून वर पाटलुणीच्या गुंड्या लावतो) हो ! अगदीं वरोव्वर ! तसेंच हे वूट, इस्टाकिनी—अरे पण मी अगदींच विसरलों ! वूट चढवितांना हा हस्तिदंताचा चमचा—अरे पण त्याला इंग्रजींत काय म्हणतात वरें ? विसरलों—अगदींच विसरलों ! हा माझा विसर मला जेथेंतेथें नडतो. वरें असो, हा वूट मीं त्याच चमच्यानें घालायचा तो हातांनींच घातला. छेः, ही फॅसिन पुनः विसरतां कामा नये. वरें, पुढें हा वरचा क्राोट, शर्टाचे कप,—जरा वाहेर सोन्याच्या गुंड्या दिसतील इतके—गळ्याचा नेकटाय, सेंट टाकलेला रुमाल, जॅकिटाच्या खालच्या दोन्ही खिशांत—एकांत घड्याळ व दुसऱ्यांत शेडा, ह्याप्रमाणें वरोवर—अगदीं वरोव्वर सर्व बेत कसा अगदीं वरोव्वर जुळला ! ड्रेस करण्यास मी इतका

लौकर शिकलें कीं, त्याबद्दल माझी मी जेवढी तारीफ करीन तेवढी थोडीच ! (पुन्हा आरशांत पाहतो) वाः, काय मजेदार पोषाख दिसतो आहे पण ! मला वाटते, माझ्या सान्या जन्मांत मी इतका सुरेख दिसलों नसेन ! आतां हे माझे केंस जरासे रांठ दिसताहेत—अंः , त्याचें काय ! ते जातील रुमालाखालीं झांकून ! (इतक्यांत कांहीं आठवल्यासारखें करून) अरे हो, पण मी अगदीं विसरलों कीं ! ते आमचे नवे दोस्त यशवंतराव-त्यांनीं डोक्याला कायसॅसे लावायला सांगितलें होतें तें पाहिलें पाहिजे लावून. (घड्याळाकडे पाहून) माझा कहानभय्या अजून कां वरें आला नाहीं ते जिन्नस घेऊन ? (टेवलांतून कागद काढून) काय वरें 'मोमेंटम् ऑन्ड व्हॉक्सीनेशन, ' कोण आहेरे तिकडे ! दौलू-अरे दौलू-

दौलत्या—(प्रवेश करून) जी.

रावबहादुर—अरे, तो देवडीवरचा माझा नवीन भय्या कहानसिंग कॅम्पांतून आला असेल तर त्याला बोलावून आण. (दौलू जातो.) तेवढें तें ' मोमेंटम् ऑन्ड व्हॉक्सीनेशन ' लाविलें ह्मणजे यशवंतराव म्हणतात कीं केंस कसे माथ्याला चिकटून बसतील. मग डोईवर एक रेशमी पगडी ऐटींत ठेवून द्यावी. मी सरदार घराण्यांतला नाहीं असें ह्मणण्याची कोणाची प्राज्ञा आहे ! व अशा भपकेदार पोषाखांत मला जर त्या हंसाबाईनें पाहिलें, तर ती खात्रीनें मजबरोवर पाट लावण्यास राजी होईल. आणि मी इतका फॅसिनेवल होण्याचें कारण कोण ह्मणाल तर तो आमचा नवा दोस्त यशवंतराव ! स्वारी जराशी पैसे उडाऊ आहे खरी, पण एकंदरींत मनुष्य मोठा मजेदार ! माझ्या पूर्वीच्या आणि हल्लींच्या स्थितींत किती अंतर हें ? मला वाटते, माझा जवळजवळ पुनर्जन्मच झाला ! ह्या यशवंत-गवाच्या विचान्याच्या पाठीस गांवांतले सर्व बेलीफ जणूं काय हात धुऊनच लागले आहेत. चांगल्या माणसाचा ह्या जगांत कोणीच त्राता नाही ! अरेरे ! त्याचा चुलता कितीतरी निष्ठुर ! मीं त्याला जर वेळेवर मदत केली नसती, तर त्याला ते लोक खात्रीनें तुहंगांत नेऊन टाकिते ! रामभाऊ डाकरांचे याबद्दल ' थ्यांक्स ' मानिले पाहिजेत. त्यांच्याचमुळे ह्या व्यक्तीची नू माझी ओळख झाली, आणि त्या फकड हंसाबाईघरोवर याच्याच साहाय्येनें माझी ओळख होण्याची आशा दिसते.

(इतक्यांत कहान येतो.)

रावबहादुर—अरे कहान ! मीं तुला आणायला सांगितलेले जिन्नस आलास का घेऊन ?

कहानसिंग—हां सरकार ! आप जैसा बोला था वैसेही मैं हंडके आया, आपनेपास आताथा तो दौलत मुजे बुलाने आया.

रावबहादुर—मग घेऊन आलास का ते जिन्नस ?

कहानसिंग—आपकी चिठी लेके मैं बडे शापमें गया, तो सब कहने लगे के यह चीजही नही है !

रावबहादुर—यू जंगली ! क्या चीज-क्या चीज-नही, तुमारा बोडके ! तुम् सव विलकूल गव्हार है !

कहानसिंग—नही साव, मेरी बात तो सुनो ! हंडतेहंडते मुजे एक अदर्माने कहा के वह चीज डाकीतरकेपास मिलेगी, और एक डाकीतरका मकानभी बताया.

रावबहादुर—मग पुढें काय झालें ? तुला मिळाली नाहीना ?

कहानसिंग—अब जरा सुनीये बहादुरसाव ! मैं वो चिठी डाकीतरकुं बताई, तो उन्होंने पूछा, के ये कोन मंगताहै ? तो मैं बोला, हम्. तो फिर उन्होंने एक रसारे और वाटली निकाली और हमकु बोला, खोलो. तब मुझे कहना पडा, के ये हमारे सावकुं चाहिये. फिर वो बोला के तुमारा सावकुं ह्यां लेके आव. अभी देखो साव ! ये आप गयेसिवाय कैसा बनेगा ? आपकुं उदर जाके खोलना पडेगा, फिर वह चीज मिलेगा.

रावबहादुर—छे छे, हम् क्या बोला और तुम् क्या सुना ? चलो वहांसे ! तुम् बडे लोकोंकेपास नोकरी कीया बोलते, मगर देखनेमें तो विलकूल नहीं आता. क्या म्हणें हम् ऐसा बोला और हम् तैसा बोला. छत् अगदीं कुचकामार्ची माणसें हीं ! काय सांगावें या गाढवांनां ! (चवताळून त्याच्या अंगावर जातो; परंतु कहान तेथून निघून जातो. इतक्यांत गडवडींत धोतरावर नेसलेली पाटलूण खालीं घसरते.) अरे, पण हें काय असें झालें ? ही पाटलूण काय अशी घसरते ! अरे खरेंच, तें जॅकीट व वरून ते-हें-तें-हें-मी अगदीं विसरलों. अरे दौल, दौल ! (दौल येतो.) कहानला मी फिरून बोलावतो ह्यणून सांग पाहूं. वरें झालें कीं, त्याची मला इथेंच आठवण झाली. नाहीतर केवढी फजिती झाली असती ? (कहान येतो.) अरे कहान, तें माझे-तें-हें-तें-माणलेलें कुठें आहे ?

कहानसिंग—क्या धनीसाव ?

रावबहादुर—अरे ते (बोटांनीं खुणवितो.) हें-रे !

कहानसिंग—हें तें क्या रावबहादुरसाव !

रावबहादुर—अरे गाढवा, ह्या घोड्याच्या लगामा न् गाडीच्या पट्ट्या कशाला आणल्यास ? [अंक १ ला, प्रवेश २ रा, पृष्ठ १५.]

राववहादुर—अरे गाढवा, ते चामड्याचे केलेले असतात ते ?

कहानसिंग—हं हं, अभी समजा सरकार. अभी ले आताहूँ. (निघून जातो.)

राववहादुर—(आरशांत पाहून) मला वाटते, आपण आज जातांजातां हंसावाईच्या दारावरून जावें, हें चांगलें. ती जर मला आज पाहील तर निम्मे काम झालें म्हणून समजावें. (इतक्यांत कहान घोड्याच्या लगामा व गाडीच्या पट्ट्या वगैरे घेऊन येतो.)

राववहादुर—अरे गाढवा, ह्या घोड्याच्या लगामा नू गाडीच्या पट्ट्या कशाला आणल्यास ? (पाटलूगहातांत धरून त्याच्या अंगावर धावतो. इतक्यांत यशवंतराव येतो.)

यशवंतराव—(आपल्याशींच) हें कूळ मला साध्य झाल्यापासून माझ्या स्थितींत फरक पहा कितीतरी झाला आहे तो ? माझे थोर नशीब, म्हणून यांची व माझी ओळख झाली. त्या मनहरणी हंसावाईसंबंधानें मी जी आशा बांधिली आहे, त्या भाड्या आशांकुराला आतां जोर आला आहे. एकदा त्या सुंदरीची ओळख करून घ्यावी ह्याणजे वस्स ! आज याच्याचबरोबर दर घटकेस यास फ्याशनची तालीम देतदेत त्या पार्टीस जावयाचें. (उघड व आश्चर्याने) छे ! छे ! पर्वतराव राववहादुर, त्या बिचाऱ्यावर कां इतकी खप्पा मर्जा ?

राववहादुर—अहो, त्या गाढवाला शर्टावरून घालायच्या पट्ट्या आणायला सांगितल्या तो गाढवाचा लेकर घोड्याच्या लगामा घेऊन आला !

यशवंतराव—तुम्हांला गुंडाळायच्या पट्ट्या आणायच्या त्या घोड्याला गुंडाळायच्या आणल्या, इतकेंचना ? (स्वगत) मग त्यांत कांहीं विशेष चुकला नाही तो ! तूं लेका घोड्याच्याहि पलीकडला आहेस !

राववहादुर—अहो हें एक राहिलें, पण काल तुम्हीं तें डोक्याला लावायचें औपध आणायला सांगितलें तें, त्याचाहि असाच प्रकार ! त्यानें तें कुठें मिळतच नाही असें म्हटलें आणि म्हणे मै डाकितरकेपास गया तो बोला—खोलो, जंगली सुवर—

यशवंतराव—तो फॅशनेबल्सपैकीं एक आहे, हें आपण विसरलांत वाटतें ? असें बोलायची फॅशन नाही !

कहानसिंग—अव देखो तो सरकार, कैसे गव्हारकेमाफिक बोलते हैं !

राववहादुर—ते सरकार—आणि मी तुला पगार देतो तो मी तुझा चाकर वाटतें हरामखोरा !

राववहादुर—काय ! सातआठ रुपये ? पण कॅम्पांत दोनतीन रुपये पडतात असें तुम्हीच ह्मणालां होतां ?

यशवंतराव—मग नाहीं कोण ह्मणतो ? पण कॅम्प आणखी गांव ह्यांत दुपटीचा फेर हा असणारच ! (मुद्दाम) नाहींतर तसेच चलाना का ! तें नसलें तर फॅशन विघडेल असें नाहीं कांहीं. रुमालाखालीं कॅस झांकून जातील.

राववहादुर—छे छे छे ! तें नाहीं हो उपयोगी. आठ सोडून दहा पडले तरी हरकत नाहीं. (टेवलांतून नोट काढून) अहो, दहांची नोट नाहींच—ही विसांची आहे. हीच सध्या घेऊन जा कसे. पण तें झटपट लौकर घेऊन या.

यशवंतराव—(जाताना) मी मागतां एक आणि देव देतो दोन ! आठ आप्यांचे ऐवजीं वीस रुपये मिळाले हें कांहीं वाईट नाहीं. सध्या तो दरजी आणि गवळी यांचींतर तोंडे बंद करतां येतील. ह्या जगाच्या पाठीवर परमेश्वरानें जर असे वेडेपीर उत्पन्न केले नाहींतर आमच्यासारख्यांचें चालवें कसें ? फॅशनचा आतां याला इतका नाद लागला आहे कीं, हा वाटेल तें करण्यास मार्गेंपुढें पहाणार नाहीं ! असो; पहिल्यानें आपण आपली कामगिरी झटपट वजाविली पाहिजे. [जातो.

राववहादुर—आतां कहानानें आणून दिलेले ब्रेसीस् घालावे. (घालतो.) मला वाटतें, हा यशवंतराव मला खात्रीनें फसविणार. ह्मणे येथल्या आणि कॅम्पातल्या भावांत दुपटीचा फरक आहे. इतका फरक नसावा हें आम्हांला समजत का नाहीं ! पण जाऊंदा, आहे काय त्यांत. त्याला वाटत असेल आम्हीं अगदीं दुधखुळेच आहोंत ! पण ह्मणावें, लेका, तूं आम्हांला अजून ओळखलें आहेस कुठें ? अथवा तो ह्मणतो तसेंहि असूं शकेल. नाहींतर त्याच्यासारख्या सत्राशें पन्नासांनां फसविणारा जो मीं त्या अस्मादिकांपुढें असे शब्द त्यानें कधींहि काढिले नसते ! म्हणून मला वाटतें कीं, त्याचें ह्मणणेंच खरें असावें. मीं अशातशानें फसणारा मनुष्य नव्हे, हें त्याला ठाऊक नाहीं कीं काय ? तसा असतो तर मी या पदवीला कधींहि पोहोंचलों नसतो ! अलीकडे उगीच पदव्या मिळत नसतात ! (मिशांवर पीळ देऊन) अंगांत कर्तबगारी लागते—कर्तबगारी ! अंः, पण आपली आपण स्तुति करण्यांत काय अर्थ आहे ? मी किती हुषार आहे हें जगालाच दिसत आहे; पण हें माझे सगळें ह्मणणें त्या यशवंतरावाच्या जिवावर आहे, तेव्हां त्याला विसरतां कामा नये. आतां आपण त्याला असाच आंजारूनगोंजारून घेऊन जावईं करून टाकावा. पण ह्या बेव्याचेहि हंसाबाईंवर लक्ष्य आहेसें ऐकतो. (विचार करून) छेः छेः, तिथें त्याची मुळींच डाळ शिजणार नाहीं ! कारण ती सुंदरी

कहानसिंग—नहि नही, आप तो पालन करनेवाले मावाप हो! मगर ये विन फेसनकी बात करते हो, इसवास्ते वहोत घुस्सा लगता है.

यशवंतराव—जाउंघा हो, त्याचें काय घेऊन वसलां? फिरून असें बोलूं नका म्हणजे झालें. पण हो, अगोदर तुम्हीं त्याला काय आणायला सांगितलें होतें, तेंतर पाहूंया.

कहानसिंग—ये देखो चिठी साव. (चिठी पुढें करितो.)

यशवंतराव—(पाहून हंसायास लागतो.) हॉ! हॉ! हॉ!

राववहादुर—(ओशाळून) अहो, पण हंसायला काय झालें?

यशवंतराव—(स्वगत) मला वाटलें होतें तसेंच झालें। ह्या गाढवानें पोम्याटम् वद्दल मोमेंटम् लिहून दिलें, मग तो रडत येईल नाहीतर काय करील? (उघड) अहो, पण हें काय लिहिलेंत?

राववहादुर—अहो, पण हळू बोला. तुम्हीं सांगितलें तेंच मीं लिहिलें ना!

यशवंतराव—तरी पण मी सांगत होतो कीं, माझ्याप्रमाणेंच तुम्हीहि एक स्मरणवही हमेशा जवळ वाळगा, ह्मणजे कधींच विसर पडायचा नाही.

राववहादुर—अहो, पण असें झालेंतरी काय?

यशवंतराव—अहो, व्हॅसलाईन वद्दल व्हॅक्सिनेशन लिहिलेंत आणखी विनाकारण त्या कहानसिंगाला मात्र दोष देतां.

राववहादुर—(हळूच) पुरे, पुरे, पण त्याच्यादेखततरी नका जास्ती बोलूं हो! (कहानास) अब तुम जाव—(कहान आंत जाऊन ब्रेसीस आणून टेबलावर टेंवितो व मुजरा करून निघून जातो.) वरें, पण आतांच्या घटकेला कुठें मिळणार तें? मिळेल का कुठें जवळपास? आपणच आणून द्या. (यशवंतरावांच्या हनुवटीस बोट लावून मोठ्या केविलवाणीनें) जा, आतां चला. खालीं माझी गाडी तयार आहे.

यशवंतराव—(स्वगत) पहा लेकाचा मलाच कॅम्पांत जा ह्मणून ह्मणतो. (घड्याळ पाहून) पण हें पाहिलेंत का? आपल्याला पानमुपारीला जायला उशीर होईल.

राववहादुर—(घड्याळ पाहून) अर्धा तासच राहिला; पण माझे कसें आटपणार? (घडिनें) जा, जा तर, तुम्ही तें आपलें जवळूनच घेऊन या कसे! काय पडेल इथून आणलें तर?

यशवंतराव—अं:, फार झालें तर सातआठ रुपये पडतील.

माझ्यासारख्या मोहऱ्याला टाकून या माकडाला वरील कीं काय? माझी पोरगी याला दिल्यावर मगतरी त्याचें लक्ष्य हंसावाईवर जाणार नाहीच. आमच्या-सारख्या सरदार घराण्यांतली मुलगी मिळण्याला नशीव पाहिजे नशीव! त्यांतून राववहादुरांची मुलगी मिळाल्यावर तर तो नाचूच लागेल! (नाचू लागतो.) माझी मुलगी लिहावाचायला शिकून इतकी हुषार आणि फॅसिनेवल झाली आहे कीं, ती याचीचशी काय, पण एखाद्या राजाची राणी शोभेल! मग काय-मी हंसावाईशी पुनर्विवाह लावणार! सुधारक ह्या कामांत मला साह्य करतील; आणि असें झाल्यानें मी त्यांचा पुढारी होईन. (किंचित् विचार केल्यासारखें करून) हो, पण एक मुख्य गोष्ट मीं अगदींच विसरलों. ही आमची घरांतील बया आतांशा फारच कजाग झाली आहे. ती मला स्वस्थ म्हणून बसूं देणार नाही. अगोदर अगदीं गांवढळ. त्यांतून मोठें होण्याचीतर तिला विलकूल इच्छाच नाही! तोंडतर नुस्ता तोफखाना! मला ती अवदसा अगदीं दृष्टीसमोर नकोशी झाली आहे. अहाहा! काय पण अवदसेचें तोंड! कपाळावर गाडीच्या चाकाएवढा कुंकवाचा टिळा लावलेला, शुद्ध भागाबया! भिकारडीला चांगले कपडे घालायला नको, डोंवाऱ्याच्या पोतडीसारखी एक चोळी, ते पिंजारलेले केंस, जोड्यांतल्या घामोळ्यासारखें लुगडें, जशी कांहीं जखीण नुक्तीच वडावरून उतरली आहे! हिच्या माहेरचीं माणसेंतर हिच्याहूनहि गांवढळ! कांहींतरी निमित्त काहून द्यावी व्याद घालवून—

म्हाळसावाई—(रागानें प्रवेश करून) कुणाला! कुणाला माहेरीं पाठविणार! मला का? माझें अडलय खेटर निघून जायला! काय ह्मणे कपाळाला गाडीचे चाकाएवढा टिळा लावते! लावतें ह्मणजे, कुणाची भीति आहे कीं काय? आपण मेल्यावर नाही हो लावायची! आणि ती रांड हंसी नवऱ्याच्या पाठीमागें जशी नखरा करून मिरवते, तशी नाही वरं मी मिरवायची—समजलांत? मीं भागाबया काय? आणखी आपण डोमकावळ्यासारखे दिसतां ते! काय तें म्हारकावळ्यासारखं डोकं वाढलेलं, काळखापरासारखं तोंड, किरिस्तांवासारखा पोपाक, मला असलीं सांगं डोळ्यासमूरदिखील नकोत, पण—

राववहादुर—(स्वगत) ही पिडा इथें कुटून आली! मीं आपला संतापाने वाटेल तें बोललों, हिनें हें आडून सर्व ऐकलें वाटतें! (उघड) जा जा, तुझी जिभली फार लवलवते आहे. हो चालती इथून—मला तुझे तोंडसुद्धां नको पहायला!

म्हाळसावाई—अहो, माझें तोंड पाहिलंत म्हणूनतर तुझाला इतके पैसे मिळाले, अन् असले ढंग करायला लागलेत. नाहीतर जन्मभर हातचा नांगर आणि

डोक्याची घोंगडी मुटली नसती ! काय ह्यणे, माझ्या माहेरचीं गांवढळ ! नी मामंजींचा सारा जल्म चाळणी विणण्यांत आणि गुरें हांकण्यांत गेला, तें विसरलां वाटतं ?

राववहादुर—बस बस, पुरे झालें ! फारच तोंड सोडलें आहेस ! चाकरमाणसांनीं ऐकलें तर ते काय ह्यणतील ?

म्हाळसावाई—काय ह्यणणार आहेत ? मनांत समजतील कीं, आपल्या धन्याचा वाप दोऱ्याच वळित असे ह्यणून ! तुझीं आणखी डोळे वटारलेत तरी मी कांहीं भ्यायची नाहीं बरं ! माझ्या वापाचे पैसे कांहीं वर आले नव्हते ! तुझीं ल्याचा चांगला उपयोग करावा आणि मला चांगल्या रीतीनं वागवावी, ह्यणूनच दिले होते. त्या मेल्या बोक्या वंगाल्याच्या नादीं लागून किरिस्तांव होण्याकरितां नी त्या बाजारवेसवेजवळ पाट लावण्याकरितां नव्हते दिले !

राववहादुर—वरें वरें, जा आतां, फार तोंड चाललेंय ! ते पहा यशवंतराव येत आहेत. मंजुळेला चहा घेऊन यायला सांग पाहूं.

म्हाळसावाई—काय म्हटलंत ! शरम नाहीं जिभेला वाटतं ? माझी मुलगी नी ह्या उनाडटप्पूला-ह्या दिवाळखोराला चहा आणून देणार ?

राववहादुर—अग चूप, चूप ! (म्हाळसावाईला आंतल्या दारानें ढकलून देतो व आरशांत पाहून) काय खुळसट आहे ! मी आतां पूर्वीपेक्षां कितीतरी सुरेख दिसतो. तरी मला ह्यणते किरिस्तावांसारखे दिसतां ! गांवढळ-अगदींच गांवढळ ! हिला रूपाची परीक्षांच नाहीं ! (इतक्यांत यशवंतराव येतो ल्यास) काय, आणलेंत का तें ?

यशवंतराव—हो, चला तुझी आतां लवकर. फार उशीर होईल. (पर्वतरावाला गडवडीनें निघण्यास सुचवितो. राववहादुर वाटलींतील तेल हातावर ओतून डोकीस लावितो, आरशांत पाहून ब्रश फिरवितो, तरी केंस कांहीं खालीं बसत नाहींत.) राववहादुर ! फार सुरेख झाले केंस. आतां रुमाल घालून निघाच ! (घड्याळ पाहून) उशीर फार झाला. (राववहादुर रुमाल चढवितो.)

राववहादुर—(आठवत्यासारखें करून मोठ्यानें ओरडतो) अरे कहान ! अरे पांझ ! (भपकेबाज पोषाख केलेले दोघे खिदमतगार प्रवेश करून अदबीनें मुजरा करितात. त्यांकडे पहात हंसून) तुझी किती आज्ञाधारक आहांत याची परीक्षा करण्यासाठींच तुझांला बोलाविलें. काय यशवंतरावजी, यांचे पोषाख कसे आहेत ? आहेत कीं नाहीं नामी ?

[सर्व जातात.]

प्रवेश ३ रा.

[स्थल—रावबहादुरांच्या वंगल्यांतील एक दालन.

दगडी व तिच्या पाठोपाठ पांग्या प्रवेश करितात.]

दगडी—(मागे वळून) हां, खबरदार ! अस माज्या माग लागलेल मस्नी विलकूल खपायच न्हाय, शाप सांगते ! अस कुज्यावानी गोंडा घोलूनशेनी हत मजसंग कायवी वलायच न्हाय !

पांग्या—हा ! हा ! काय मुर्का आन् काय नका ! इक्ती मिजास कशापाई ?

दगडी—कशापाई मंजी ! मी कोन् हाय काइ दकल हाय का ?

पांग्या—तूं व्हय ! तूतर या पांगुजीरावांची फटाकडी वायकु व्हनार हैस, आन् दुसर काय !

दगडी—जीभ लईशी लवलव कराया लागलिया ? मी रावभादुरांच्या जणाणखाण्यावरची नायकीनं हाय नायकीन ! ध्येनांत ठिवा.

पांग्या—कोन् ? रावभादुरांची नायकिन् का पांगुजीरावांची ! त्या हुप्यावानराची ? त्या तुज्या रावभादुरांची योक भागाबया हाय—नी त्येला ही दुसरी जाखमाता कशापाई व्होवी ?

दगडी—अस वंगळ बोलनं मस्नी राव खपायचं न्हाय, शाप सांगतें ! मी काय मंजुला हाय, अस तुमास्नी वाटल व्हय ? तुमच धनी आल कीं मंजुलाताई अक्शी गालांत कशा गुलगुल हसाया लागत्याती, आन् मग त्ये इस्वासराव तुमच धनी—त्येंच्यावर रुसत्याती, आन् मंग त्या अक्शी लई व्येजार होत्याती. पन् राव, माज्यासंग त्ये कायवी साधायचं न्हाय पगा.

पांग्या—आन् हतवी कुना ल्योकाच तटलाया ! मी त्या इस्वासरावावानी अस कुनाच पाय धरायचा न्हाय ! मस्नी जांवाय व्हायच झाल तर मी अस दिमाक दावीन की वा रवा ! काय व्हईल त्ये भ्येतर, पन् सासरा माझ्या पाया पडला आन् तुज्यासारकी आवावी पाया पडली, तरी दुकुन्श्यानवी मी पघायाचा न्हाय ! (तोंड फिरवितो.)

दगडी—मंग काय येवजीधसाज्यावानी थोका वाजूस गुमान त्वांड खुपसून अस रडात बसाल व्हय ? (रडून दाखविते.)

पांग्या—अग रडन् कशापाई; तुज्यावानी आवा आली तर तिस्तिन बेगुमान् दकलूनशेनी येईन. (तिच्या जवळ जाऊन तिला दकलून देतो व हळूच मुका घेतो.)

दगडी—(मानेस हिसडा देऊन) ह्यो चाठालपना मस्नी न्हाइ खपायचा !

पांग्या—आन् मस्नी वी—(पुनः मुका घेतो.)

दगडी—वाप्या मानूस कस कुठ्यावानी लघाल व्हत चाललया पगा.
मी कोन् हाय त्ये पुत्रा सांगाया व्होव व्हय ? तस न्हाय कामाच ! रावभादुरांस्नी
सांगून शेनी योका घटकेमंदी समदा वंदोवस्त करून टाकतिया पघा !

पांग्या—म्होटी आली रावभादुरांचा दिमाक सांगाया. मस्नी ठाव न्हाय व्हय !
म्हण रावभादुर, रावभादुर ! तुज रावभादुर मस्नी काय करनार ! मारनार व्हय ?

दगडी—मारनार मंजी ! त्येना रावभादुर पदवी मिलाली हायना ? म्होटहोठ्या
लोकांमंदीं त्ये बसायाउठाय जात्याती. सवांत जात्याती. झाल झंगल तर—
त्येला काय बोलत्यात वर, लिकचर. व्हय व्हय—लिकचर ! रावभादुर त्या लिकचरला
जात्याती. त्ये योका परदेशाजवलूनशेनी दांडपट्टा शिकत्यात आन् सवतास्नी योक
वामन पंतोजीवी ठिवलिया ! आन् योक गर्वईवुवावी गानं शिकवाया येतोया.
त्ये लई म्होट झाल्याती. त्ये काय तुजी ख्वाड मोडायाला कमी करतील व्हय ?

पांग्या—माजी ख्वाड मोडनार व्हय ? काय दिमाक पघा रांडचा. चल निंग जा !
व्होवी कुनाला असली डाकीन. आतां अशी अक्षी योक फटाकडी सोधूनशेनी काढतो
पघ. (जाऊं लागतो.)

दगडी—(त्याला अडवून) अव, पन् अस काय करतां राव ? अस इनाकारन
रागवाया झाल तरी काय ?

पांग्या—झाल काय मंजी ! आमांस्नी तूं आपल्या रावभादुरांकडून मारवनार
न्हैका ? असली मुरदाड आवा व्होवी कुना ल्योकाला !

दगडी—(आर्जवानें) त्ये तुमास्नी खर वाटल व्हय ? ही दगडी अस वंगाळ
काम करील असं तुमास्नी वाटल तरी कस ?

पांग्या—आतां कशी आलीसा अक्सी रस्त्यावर ! मंग आतां योक—

दगडी—ईस्—ह्ये काय ! ह्ये नाय चांगल. कांइ जनाची लाज व्होवी का न्हाय ?
(इतक्यांत 'दगडे दगडे' अशा आंतून हांका ऐकूं येतात.) आलें, आल्यें.
आमच्या वाइसाव हाका मारत्याती. पन इस्वासराव हकड कंदीं येनार ?

पांग्या—त्ये कशापाई ! हं, आल ध्येनांत तुजा कावा ! त्ये आल मंजी आमीवी
येनार म्हण व्हय ? व्हय व्हय, लेंच लेंच !

दगडी—चला, चाव्हट कुटल !

१५१६५

[जाते.]

पांग्या—वायकु पन् बायकु हाय ! आजचा वकृत ह्योटा नामी गवसला. तिच्या मनांतल समदं भाईर निंगाल. आतां हा पट्ट्या ही आवा खास पटकावनार ! अर, पन् इच्यापाई धनीसावांनीं सांगितलेल काम तसच न्हाइल की ! व्येगीव्येगी बाजारांत ग्येल पायजे आन् काय ?

[जांबो.

प्रवेश ४ था.

[स्थल—रावबहादुरांच्या माजघरांतील खोली. ह्याळसा-
वाई डाळतांदुळ निवडित वसली आहे असा प्रवेश.]

ह्याळसावाई—परमेश्वरा, काय हे माझ्या नशिवाचे खेळ मांडले आहेस ! काय म्हणे, मला माहेरीं पाठवून त्या सटवीशीं पाटलावणार ! चाळिशी उलटून गेली अन् अजून सोळा वर्षांच्या पोरसारखं यांचं नटणं नी मुरडणं चाललंच आहे ! सारा दिवस लग्नाचे विचार, दुसरं कांहीं एक सुचतच नाहीं ! ह्या खुळाला म्हणावं तरी काय ?—पण करीतनाका लग्न केलं तर. मला काय करायचं आहे त्यांच्याशीं ! मीतरी कां दुःख करावं ?—पण लोक ह्यांच्या तोंडावर थुंकतील म्हणजे त्याचे शितोडे माझ्या नाहीतका तोंडावर उडणार ! रोज गाणीं वजावणीं, नाचतमाशे, साहेबांनां पानसुपान्या, हें सारखं चाललं आहे. पण मी म्हणतें, कावळ्यानं मोराचीं पिसं लाविलीं म्हणून त्याला कुणी मोर का म्हणणार आहे ? मोठमोठ्या शिकलेल्या लोकांची, साहेबलोकांची वरोवरी करायला यांनां लाज कशी वाटत नाहीं ? तिथंतरी मान रहात असेल का ? परवांच सांगत होते कीं, वर्तमानपत्रांतून आपल्यावर सारखी टीका चालते म्हणून. वाकी तीतरी कुणी वाचून दाखवील तेव्हां ! स्वताला वरोवर वाचायला येईल व त्यांतील भेद समजेल तर किंनई ! त्यांनीं तरी टीका कां करूं नये ? आपली योग्यता न पहातां मूर्खासारखं जर वागूं लागले, तर त्यांच्याकडे तरी काय दोष ? पाण्यासारखा पैसा घालवायचा आणि वरती लोकांकडून मूर्ख म्हणून घ्यायचं, हें अवदसेचंच लक्षण म्हटलं पाहिजे !

मंजुळा—(प्रवेश करून) आई, सारा दिवसभर कसलाग विचार करित वसतेस ?

ह्याळसावाई—विचार कसला ! नशिवाचा नि दुसरं काय ?

मंजुळा—आई, जें व्हायच असेल तें होईल. तूं उगाच असा जिवांचा संताप करून घेऊ नकोस.

ह्याळसावाई—अग, मी कशाला करून घ्यायला हवा, तो आपोआपच होत आहे. आतां तुम्ही सोन्यासारखीं मुलं लग्नाला झालेलीं, ती तुमच्या लग्नाची गोष्ट वाजूला ठेवून काय म्हणे आपणच त्या रांडेशीं पाट लावणार !

मंजुळा—आई, तुला हें नाहींनाहींतें सांगतंतरी कोण ?

ह्याळसावाई—अग, मला सांगायला कोण हवं, मीं प्रत्यक्ष तोंडून ऐकलं. इतकंच नाहीं, तर म्हणे तुला त्या यशवंतरावाला घायचा विचार—

मंजुळा—आई, तूं त्यावद्दल मुळींसुद्धां काळजी करूं नकोस ! यांतील एक गोष्टसुद्धां सिद्धीस जायची नाहीं. हंसावाईची प्रीति आहे यशवंतरावावर आणि तोहि तिच्याजवळ पाट लावायला उल्लू बनला आहे, असं मला कळलं आहे.

ह्याळसावाई—तसं जर असलं तर देव पावला. पण—(इतक्यांत दौलत्या प्रवेश करितो.)

दौलत्या—फुई, तूं मस्ती हूनल्येस की आमच्याहितं न्हा हूनूनशेनी; पन् आतां आपल्या वाच्यान्दिकील न्हावायचं नाय पण ! फुयाच सदीसदी ह्ये नाय ह्ये त्ये नाय त्ये, असा अक्षी दिसरातं तरास हाय. आमी काय तुमच गडीमानूस हावोत व्हय ? म्हुनशानी असा तरास घेत्याती ! आन् भायेरच जर कुनी आल तर मंग इची भन, कुच्यावानी वस्कन् अंगावर येत्याती ! तुमास्नी वाटत असलकी दौलू काय लग्नाच्यापाई आपल्या पायावी पडल ! तर श्याप सांगतो, त्ये आपल्या न्हाकाच्यान्वी न्हे व्हनार ! लगन न्हे झाल तरी वी भ्येत्तर, पन् अस बोलन आपनास्नी कंदी खपायच न्हाय ! फुया झाल म्हुन काय झाल ! म्यां आपल्या वाचवी कंदी ऐकूनशानी न्हे घ्येतल, मंग यांना कोन इचारतोय. किरिस्तांवावानी पोश्याक काय करत्यात ! मस्नीतर ह्ये लईलई वंगाळ दिसतुया. ये नोडग्यावानी चाल माझ्या वाला समजल, तर तो मस्नी आन् तुस्नीवी घरांत न्हे घ्येवार ! मीतर जानार आपल्या वाकड.

ह्याळसावाई—दौलू, अरे तूं किनई अगदीं वेडा आहेस ! अरे, तुला बोलतात आणि आझांला बोलत नाहींत, असं का कांहीं आहे ? पण करायचं काय ! कांहीं इलाज आहे का ? आपण आपलं तिकडे लक्ष्य देऊं नये ह्यणजे झालं !

दौलत्या—विलाज मंजी ? येच्या कशापायीं इकत्या पत्राजा ? चल तूं मी दोगवी माज्या वाकड जाऊनशान् न्हाउं. खर इचारशील, तर माज आजोबा अगदी गाडाव व्हते गाडाव ! माज्यासारा सासरा असता, तर येस्नी योक फुटकी कवडीवी घेता न्हे. जावाय झाल म्हुनशेनी काय झाल ? पन बोलाव कुनी !

माजा बाप बोलला तर त्येस्नी म्हंगनार ह्या गाडवाच्या ल्योकाला पैस होयाती म्हुनशेनी ह्यो अस बोलतुया.

म्हाळसावाई—अरे, तूं एक घरीं जाउन वसशील, पण माझं तसं कसं चालेल? मला इथं राहिलंच पाहिजे. आणि तूंतरी कसचा जाणार आहेस? बापानं घालवून दिलान् ह्णून ना तूं इकडे आलास?

दौलत्या—व्हय, समद खर, पन् कस ह्णनत्येस वावर रागावूनशानी फुयाच जोड खावं म्हय? छे छे, त्ये नाय आपल्यास्नी खपायचं, मीं तुला श्याप सांगतो.

म्हाळसावाई—तूंतरी अगदींच वेडा आहेसरे! तुला काय करायचं आहे त्यांच्या बोलण्याशीं? आह्मींतर नाहीना बोलत?

दौलत्या—आन तुला ठावां न्हाय! मंजीवी तसलीच हाय. ती काय ह्णन इस्कुलांत जात्ये! आमी बाप्ये होऊनशान् शोरीची *वी फोडतां येईत न्हाई अन् हीतर आपल्या मैतर्नासंग पॉट मॉट गॉट वॉट करतीया, जनुकाय कोन ह्णंगल ह्यो काय मडमसायबच हायती!

मंजुळा—(एकीकडे) ज्या पापाला मी भीत होतें तेंच दत्त ह्णून पुढं! (दौलत्या) मी शाळेंत गेलें ह्णून तुझं रे काय गेलं? आपल्याला अकल नाहीं आणि दुसरं शिकतं तें पहावत नाहीं, अशाला वायकोतरी कुटून मिळणार? मला नाहीं वाटत दगडी तुला माळ घालायला तयार होईलसं!

दौलत्या—फुई, वघलस तुझी मंजी कशी हाये ती? आपुन शिकली म्हुनशान् काय दिमाक दावती?

म्हाळसावाई—दौल, तूं जा आपला, तिच्या नादीं लागूं नकोस कसा! मीं दगडी नाहींतर दुसरी फकड वायको तुला करून देईन, मग झालं कीं नाहीं? (दौलत्या जातो.) मंजे! तुला अगदींच अकल नाहीं! तो आपल्या घरीं आला ह्णून त्याला असं बोलणं शोभत नाहीं, समजलीस? तुझी दोघंजणं मोठीं शहाणीं झालां ह्णून त्याला असं बोललेलं मला बिलकूल खपायचं नाहीं. तूंदिखील जाणार आहेस तिकडच्याच वळणावर! मला तुझा स्वभाव मुळींच आवडत नाहीं. तुला काय करायचं असेल तें तूं करित जा, पण दुसऱ्याला बोललीस तर खबरदार!

[रागानें निघून जाते.

मंजुळावाई—वावा एका तऱ्हेचे आणि आई एका तऱ्हेची! ह्यांच्याशीं दिवस काढणं आतां फारच चमत्कारिक झालं आहे. बावांनीं मला हें शिक्षण दिलं,

हैं खरोखरच किती चांगलं झालं आहे. आईला काय त्याची किंमत ? परंतु आज जें कांहीं आई बोलली त्यावरूनतर माझ्या जिवाला सारखी रुखरुख लागून राहिली आहे. काय मेला तो यशवंतराव आणि त्याच्याशीं माझ्या जन्माच्या गांठी घालून देणार ! मला हें खरंसुद्धा वाटलं नसतं; परंतु मोठेपणाच्या वेडाकरितां बाबा काय करतील आणि काय नाहीं, तें कुणाच्यानंहि सांगवत नाहीं. मींतर प्राण गेले तरी त्या गोष्टीला कबूल व्हायची नाहीं !

[ज्ञाते.

[पडदा पडतो.]

अंक २ रा.

प्रवेश १ ला.

[स्थल—राववहादुरांच्या घरापुढील आंगण. गणेशसिंग वस्ताद राववहादुरांस दांडपट्टा शिकवित आहे असा प्रवेश.]

गणेशसिंग—रावसाब, ऐसा खडा रहना ! पऊं और नजीक रखना चाहिये— और देखो, ये हात और पऊं एक सपाटीमें आना चाहिये ! यह लठ्ठ ऐसा हातमें धरना, के हमारा लठ्ठके उप्पर सपाटा बैठेगा. और हमकु अपनेपर सपाटा मारनेकूं नहि मिलेगा. क्यंव, आया समजके बीचमे ? अवी हुषारीसे काम चलाव. चढाव-चढाव-उपर चढाव ! क्या ? ऐसा गांडूकेमाफिक कवी नहीं करना ! देखो, एक-दो-तीन-तो एकदम सपाटेसे उपर लगाना !

राववहादुर—(स्वगत) खरोखरच, दांडपट्टा खेळणें मोठ्या मौजेचें आहे.

गणेशसिंग—आप बडे राववहादुर एक बात ध्यानमें रखना चाहिये. आपने दुष्मनके उपर एकदम सपाटेसे हल्ला करना, और उसकू हराना. आपने सामनेवालेपर लठ्ठका सपाटा लगाना, मगर उसका आप नही लेना जरूर है !
(इतक्यांत पांडू खिदमतगार घेतो.)

पांडू—(लवून मुजरा करतो.) रावभादुरसाब, आपले गवईवोवा वाहूळ आले हंती.

राववहादुर—मग मूर्खा ! त्यांस वरती येऊंदे. (वस्तादजींस) गणेशसिंग, मला चांगला दांडपट्टा खेळतां येऊं लागला तर मी किती मनुष्यांवरोवर सामना करूं शकेन हो ?

गणेशसिंग—जो शल्स बहोत अच्छा पट्टा जानत है, उसकू हजार और दस हजार आदमीसे विलकूल डरनेकी जरूर नहि है !

राववहादुर—मग दहा हजार मनुष्यांवरोवर मला एकठ्याला टिकाव धरतां येईल ?

गणेशसिंग—वेशक वेशक ! (इतक्यांत गवईवोवा हातांत तंवूरा घेऊन प्रवेश करितात.)

गवई—(लवून) महाराज, रामराम रामराम. (राववहादूर अजागळासारखा फक्त मानेनेच त्याचा रामराम घेतो.) काय महाराज ! आपण दांडपट्टा शिकतां आहां ? हः हः हः ! (हंसतो.)

गणेशसिंग—(मिशांवर ताव देत) क्यंव तंवोरीलाल ! इसमे तुमारा मूं क्यंव क्काला पडगया ? लठ्ठवय्येका कामतो सबसे बडा है ! जो सबलोक तुमारेमाफिक आ-आ-आ-करत गाना गावत और नाच करत बैठे, तो राजका पालन कोन करे ?

गवई—जरा तोंड आंवरून बोल !

गणेशसिंग—क्या, मेरे साम सामना चलाता है ? तेरा तंबुरीका सो तंबुरी करडालंगा !

राववहादुर—अहो गवईवोवा, त्याच्या तोंडी लागूं नका. तो फारच हुषार आहे. दहाहजार मनुष्यांची त्याचेपुढे डाळ शिजायची नाही !

गवई—संभाळा, माझ्याशीं गांठ आहे ! आपलें शौर्य मजजवळ चालायचें नाही वरें !

गणेशसिंग—क्या बोलत है ? (हाताच्या अस्तन्या वर चढवून मोठ्या त्वेषानें गवयाच्या अंगावर जातो. परंतु राववहादुर त्याला थांबवितो.)

राववहादुर—हं हं हं ! त्याच्या नादीं काय लागतां ? (इतक्यांत शास्त्रीवोवा प्रवेश करितात.) हे पहा आमचे शास्त्रीवोवा आले. शास्त्रीवोवा, तुम्हीं कसे अगदीं वेळेवर आलांत ! ह्या दोघांचा निवाडा तुम्ही चांगला कराल. (शास्त्रीवोवा चष्मा नीट करून पुढें होतो.)

शास्त्रीवोवा—हें काय चाललें आहे ? तुम्ही दोघेहि अगदीं एकमेकांकडे डोळे वटारून कां पहातां ? कलहाचें प्रयोजन काय ?

राववहादुर—एक ह्यणतो, गायनकला उत्तम. दुसरा ह्यणतो, दांडपद्य उत्तम. अशी या दोघांची लज्जालट्टी चालली आहे. आपण मोठे विद्वान् आहांत व आपणांस न्यायशास्त्रहि येतें. सवव कोणती कला अधिक चांगली तें आपणच सांगा.

शास्त्रीवोवा—मूर्ख हो मूर्ख ! मला वाटतें ह्या दोघांनींहि गीतार्थवोधिनी वाचिली नाही. अहो बावांनां, क्रोधायमान होऊन मानवास जी बुद्धि दिली आहे तिचा याप्रकारें जर असव्यय केला तर निर्वुद्ध प्राणी तुमच्यापेक्षां श्रेष्ठ ठरतील. मनूनें ह्यटलें आहे—

“भूतानां प्राणिनःश्रेष्ठाः प्राणिषु कृतबुद्धयः ।

कृतबुद्धीषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः ॥”

गवई—आपलें तें ब्रह्मज्ञान पुरे झालें. आमच्या धंद्यास या हरामखोरानें नांवें ठेवावीं व तीं आह्मीं निमूटपणें ऐकून घ्यावीं, इतके आह्मी नामर्द नाहीं.

गणेशसिंग—ए गद्धेकूं शरम नहीं लगती ! क्या हमारे कसबबरावर अपने धंदेकी वरावरी करनेकु लगाहै ?

शास्त्रीवोवा—शांतं पापं ! शांतं पापं ! मनुष्ये आपापल्या ज्ञानानुरूप 'पण व आचरण करितात.

गवई—वस्स मी ह्यणतों कीं, संगीतासारखें जगांत दुसरें कांहीं नाहीं ! इंद्रादिदेव जर अप्सरांच्या मधुर गायनानें वेडे होऊन जात, तर मग आमचा मनुष्यांचा काय पाड ?

गणेशसिंग—चुप रहो वदमाष ! ए सब विद्या औरतोंकेवास्ते है. रंडियां और परियेमाफिक मरद जो गाना गाएंगे और नाच करेंगे, तो बहुत शरमकी बात है ! मै सबको कहताहै, के लडक्या वनजावे, और अपना शौर्य बतावे.

शास्त्रीबोवा—अरे तत्वज्ञान, तर्कशास्त्र, व्याकरणें हीं सर्व शास्त्रें व्यर्थ आहेत काय ? असल्या भिकार धंद्याला विद्या ह्यणून त्या शब्दाला काळिमा कांरे लावितां ? त्यापेक्षां तुमच्या जिव्हा झडून कशा पडत नाहींत ? तुमच्यासारखे लढणारे व गाणारे महिष आणि गर्दभ रानांत काय कमी आहेत ?

गणेशसिंग—(संतापून व हाताच्या अस्तन्या वर चढवून शास्त्र्यास) चुप रहो वदमाष !

गवई—(रागानें) अरे मूर्खा भटुरग्या ! तुझीच हड्डी नरम केली पाहिजे !

शास्त्रीबोवा—(दोघांस) मूर्खशिरोमण्यांनों ! पशूसारखें उद्दाम वर्तन—(इतक्यांत गवई व गणेशसिंग शास्त्र्याच्या अंगावर धावत जातात व त्यास यथेच्छ मारितात) अधमांनों, तुमचा सत्यानाश होईल !

राववहादुर—अहो शास्त्रीबोवा—

गणेशसिंग—तेरी वत्तीशी तोड डालूंगा.

राववहादुर—अहो ! अहो—

शास्त्रीबोवा—नीचांनों ! अधमांनों, अधमाधमांनों—

राववहादुर—गृहस्थहो ! मित्रांनों ! अहो शास्त्रीबोवा—अहो थांवा—अहो भांडूं नका, माझे एका—

[तिघे मारामारी करित पडद्यांत जातात.

राववहादुर—जाऊंया, तिघांच्या भांडणांत कोण पडतो ! त्यांच्या मारामारींत जा व आपला फॅशनेवल् नवा इस्त्रीचा अंगरखा चुरून घ्या, इतका कांहीं मी मूर्ख नाहीं. त्यांच्या मारामारींत जाणूनबुजून जाऊन मार खाण्यांत काय हांशील. एखाद्यानें जोराचा टोंसा लगावला तर माझी कंवकीच व्हायची !

[जातो.

प्रवेश २ रा.

[स्थल-यशवंतरावाचें घर. यशवंतराव दिवाणखान्यांत शकडून तिकडे खेपा घालित आहे असा प्रवेश.]

यशवंतराव—आजकाल जगांत जिकडे पहावें तिकडे खोटा डौल, खोटी फुशारकी यांचेंच भारी वंड माजलें आहे. नांवाजलेल्या जुन्या, पिढीजाद, एकाकालीं श्रीमंत परंतु सांप्रत अन्नाचेहि वाखे पडूं लागले आहेत अशा घराण्यांतील मंडळीस आपल्या वडेपणाविषयीं, घरंदाजपणाविषयीं, कुलीनपणाविषयीं, खानदानी-विषयीं जो डौल वाटत असतो, कांहीं विचारूं नका ! सामान्य घराण्यांतील मंडळीस हे अगदींच तुच्छ मानितात व त्यांचा तिरस्कार करून त्यांचेपासून दूरदूर रहाण्याविषयीं फारच धडपडतात. वरें, या लोकांच्या या वृथा डौलास आणि खोट्या फुशारकीस हंसावें ह्मटलें, तर दुसरीकडेतरी काय प्रकार चालला आहे ! आजपर्यंत जे सामान्य घराण्यांतील ह्मणून प्रसिद्ध आहेत त्यांतील कित्येकांस व्यापारानें ह्मणा, उद्योगानें ह्मणा, अधिकारानें ह्मणा अगर अन्य कोणत्याहि साधनानें म्हणा विपुल पैसा मिळाला ह्मणजे त्यांनांहि आपण वडे, कुलीन, पिढीजाद, घरंदाज, सरदार वनण्याचा अनिवार मोह उत्पन्न होतो व त्या मोहानें हे भलभलते वेडेचार करूं लागतात व सर्वांच्या उपहासास पात्र होतात. या लोकांस पूर्वांच्या वडे ह्मणविणारांचे घराण्यांत आपल्या कुटुंबाचीहि गणना व्हावी ह्मणून एवढी अनिवार इच्छा उत्पन्न होते कीं, त्यासाठीं हे लागेल ती गोष्ट करण्यास मार्गेंपुढें पहावयाचे नाहींत ! एकंदरींत उभय पक्षांत या खोट्या डौलाचें भयंकर वेड शिरलें आहे. वास्तविक पाहूं गेल्यास या दोन वर्गांत फरक काय आहे ? कारण, सांप्रत जीं घराणीं बडीं, कुलीन, पिढीजाद, खानदानीचीं, सरदार ह्मणून प्रसिद्ध आहेत, त्यांचे पूर्वज एकाकालीं सामान्य वर्गांतील लोकच होते. त्यांनीं पैशाच्या, अधिकाराच्या, सत्तेच्या अगर अन्य कोणत्याहि साधनाच्या जोरावरच त्या सामान्य स्थितींतून आपल्यास श्रेष्ठत्व प्राप्त करून घेतलें आणि केवळ जवरोनेंच ते या बड्या ह्मणविणाऱ्या वर्गांत घुसले; परंतु तोच प्रकार सांप्रत जर कुणी करूं लागला तर त्याला एकंदर समाज हंसतो, त्याची अवहेलना करितो, मोराचीं पिसें लावून मोर होऊं पहाणाऱ्या डोमकावळ्याची त्यास उपमा देतो व त्याची फटफजिती करतो; परंतु समाज असा विचार करित नाहीं कीं, आज या गृहस्थाचा आपण जसा उपहास करतो तसाच एकेकालीं सांप्रत बड्या ह्मणविणाऱ्या प्रत्येक घराण्याचा झाला होता. त्यावेळीं या बड्या घराण्यांच्या

पूर्वजांचीहि लोकांनीं अशीच फटफजिती उडविली होती; परंतु कांहीं काळाने त्या गोष्टी विसरून समाज यांनां वडे समजू लागला; आणि तीच गत सांप्रत अशा प्रकारची धडपड करणारांचीहि व्हावयाची. कांहींकालानें हे लोकहि वडे, कुलीन, घरंदाज वर्गांत मोडूं लागवयाचे. असा जर हजारों वर्षांचा इतिहास आहे, अनुभव आहे, तर मग आज या वड्या ह्मणून मानल्या जाणारांनीं जे कोणी नवीन वडे, कुलीन, घरंदाज होण्यासाठीं धडपडत असतात त्यांचा उपहास कां करावा, ते आपल्या जवळजवळ येऊं पहाण्यास धडपडत असतां त्यांस दूर दूर लोटण्यास यांनीं कां धडपडावे? पण तसें जर नसतें, तर जग ही दुनिया कसली? दुसरें असें कीं, या खानदानीच्या वडे, कुलीन, घरंदाज घराण्यांपेक्षां सामान्य घराण्यांची स्थितीच सर्व गोष्टींत कितीतरी श्रेष्ठ प्रतीची असते. वडे, कुलीन, खानदानीचे ह्मणविणारांचे घराण्यांत जे घोटाळे, जे अनाचार चालले असतात ते ऐकले असतां अंगावर कांटाच उभा रहातो ! उलटपक्षीं या सामान्य घराण्यांतील लोकांची नीतिमत्ता, आचार, व्यवहार कितीतरी शुद्ध व निर्दोष असतात. वड्या लोकांनीं दुसऱ्यांचे गळे कापले, लागेल तसें वर्तन केलें, घरांत वाजारवसव्याहि आणून घातल्या, तरी त्यांचे वडेपण, कुलीनपण आपलें अढळ तें अढळ ! वडेपणाच्या, कुलीनपणाच्या नांवाखालीं त्यांनीं केवढेहि अनाचार, अनन्वित कृत्ये केलीं तरी समाजांत त्यांचें श्रेष्ठत्व कमी होत नाहीं ! असा जगाचा विपरीत न्याय आहे ! फार लांब कशाला, अस्मादिकांचेंच उदाहरण घ्याना ! अस्मादिकांची स्वारी कोणत्या कसबांत प्रवीण नाहीं ? लोकांनां थापा देण्यांत, याच्या डोक्यावरची टोपी त्याच्या डोक्यावर ठेवण्यांत, दाह्याच्या वाटल्यांच्या वाटल्या घशांत उतरविण्यांत अस्मादिकांचा हात धरील असा प्राणी निदान आसमंतांतल्या पांचपन्नास गांवांततरी आढळणें कठीण ! तथापि आमच्या सरदार घराण्याच्या नांवाखालीं त्या साऱ्या गोष्टी आह्मांला शोभून जात आहेत आणि त्या पर्वतरावांसारखे वेडे पीर आमच्या भजनीं लागत आहेत. आणि आपणतरी कशाला कमी करा ! या वेड्या पिराच्या त्या वेडामुळें आपल्याला जर हवातसा हात मारायला सांपडतो आहे, हव्याहव्या त्या चैनी भोगायला मिळत आहेत, तर त्या मूर्खांची कीव करण्यांत कांहींएक अर्थ नाहीं. खरोखर या वेड्या पर्वतरावाची आठवण होतांच हंसूं येतें. काय पण वेड्याला मोठेपणाची हांव सुटली आहे ही ! या वेडानें तो काय करील आणि काय नाहीं, त्याचा मुळीच नेम नाहीं ! मला म्हणें आपला जांवई करणार आहे !

राववहादुर—या दिवाणजींनीं दुभाष्याचें काम केलें ह्मणूनतर मला कुमारसाहेबांवरुन बोलतां आलें. नाहीतर मोठी मुष्कील पडली असती, मुष्कील ! वरें, झालें तें झालें, आतांतरी यांच्या शिफारशीनें जांवईबुवांचा क्षेमसमाचार विचारून घे पाहूं ? आतां तुलाच त्यांचें आदरातिथ्य केलें पाहिजे, समजलीस ?

ह्याळसाबाई—करलें वरं ! अहो दाढीवाले गरुडीबुवा ! तुझाला मी साफ सांगलें कीं, प्राण गेला तरी या तुमच्या राजाला ह्मणून मी आपली मुलगी देऊं देणार नाही. इकडे लागलं आहे वेड ; तुम्ही कांहीं यांच्या नादीं लागूं नका. या आपल्या राजेसाहेबांनां घेऊन इथून वऱ्या बोलानें जा कसे ! (राववहादुर तोंड फिरवून) तुमचं डोकं ठिकाणावर आहे का ? मराठ्याची मुलगी या मारवाड्याला दिल्याचं आजवर कुणीं ऐकलंतरी आहे ?

राववहादुर—हो ! मोठे मराठे मराठे घेऊन बसलीस ! मी आंठ मी असल्या मूर्खपणाला कधींहि जुमानणार नाहीं. क्षत्रिय रजपूत कुळांतीत राजघराण्याशीं संबंध अनायासें जुळून येत असतां अशा क्षुल्लक अडचणी उभ्या करून तो फिस्कटवून टाकण्याइतका मी मूर्ख नाहीं, समजलीस ?

यशवंतराव—ह्याळसाबाई, हा असा राजघराण्यांतील जांवई आपण होऊन घरीं चालत आला असतां तुम्ही अशा दुराग्रहानें त्याचा अव्हेर कां वरें करतां ?

हंसाबाई—आपल्या कन्येला जर हा पति पसंत आहे तर मग आपणच व्यर्थ आड कां येतां ? असा सुंदर व तरुण राजपुत्र नवरा कुणाला आवडणार नाहीं ? आजकालच्या मुलीनां ह्या गोष्टी शिकवायला नकोत वरं ह्याळसाबाई !

ह्याळसाबाई—(संतापानें मंजुळेकडे पाहून) काय ह्मणतां ? या मारवाड्या-बरोबर लगीन करण्याला माझी मंजुळा कवूल आहे ? मला वाटतं, मीं आपलं बोलणं बरोबर ऐकलं नसावं ? माझे कान फुटलेतर नाहीतना ?

यशवंतराव—ह्याळसाबाई, अशा निष्कारण रागावूं नका. पर्वतरावजींनीं जेव्हां फारच आग्रह धरिला व जेव्हां कुमार ठकारसिंगजी यांस मंजुळें खुद्द पाहिलें, तेव्हां ती वडिलांची आज्ञा मान्य करण्यास एकदम सिद्ध झाली यांत फारसें नवल नाहीं.

हंसाबाई—(हंसून) आणि ह्याळसाबाई, आईबापांची आज्ञा पाळणं हें मुलांचं कर्तव्यच आहे, तशांतून ती चांगली शिकली सवरलेली आहे. तिला सारं कळत असलंच पाहिजे !

ह्याळसावाई—(चवताळून मंजुळेच्या अंगावर जाते.) कायग ए कारटे ! तूंहि पण यांच्या नादाला लागलीस का ? त्या विश्वासरावावरचं प्रेम इतक्यांतच मावळलं वाटतं ! कायतरी वाई चमत्कार ! अलीकडच्या या शाळेत जाणाऱ्या घोरींनीं अगदींच ताळ सोडला ! वाई ! वाई ! शर्थ झाली !!

यशवंतराव—या ठकारसिंगजीसारख्या राजकुमाराच्या प्रेमापुढें त्या भिकारच्या विश्वासरावाच्या प्रेमाची काय मातव्वरी आली आहे ! संस्थानिकांचें ऐश्वर्य कुणीकडेस आणि तो कफळक विश्वासराव कुणीकडे !—भलतेंच— ?

ह्याळसावाई—(रागानें) नाहीं, नाहीं, वचनसुपारी देऊन चुकलों असतांना त्या विचान्या विश्वासरावाचा अशा रीतीनें विश्वासघात करूं देणार नाहीं !

राववहादुर—(स्वगत) काय शिंचीनें वटवट लावली आहे ! (मोठ्यानें) ग ए ! त्या जिभेला आतां जरा विसांवा दे ! प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाच्यानेंहि आतां हें लग्न मोडवणार नाहीं, मग तूं उगाच तडफडतेस कशाला ?

ह्याळसावाई—(मोठ्यानें) अस्सं का ! मीहिपण सांगल्यें कीं, प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव आला तरीदिखील हें लग्न मी होऊं देणार नाहीं. कायग ए पोरटे ! तूं वऱ्या वोलानं इथून आंत जाते आहेस कीं नाहीं ?

मंजुळा—(भीतीनें) आई, पण—

ह्याळसावाई— पण नाहीं नि वीण नाहीं ! तूं इथून चालती हो ! तूं आपलं तोंड दाखवूं नकोस मला. द्वाड, अवलक्षण कारटी कुठली !

राववहादुर—तूं कोण तिला जा किंवा रहा म्हणून सांगणार ? तुला पाहिजे असेल तर तूं इथून खुशाल काळें कर.

ह्याळसावाई—(संतापून) कां वरं ? मी कोण ह्णजे ? मी तिची आई.

पांग्या—(पुढें जाऊन अदवीनें) वाईसाहाब, नहीनही अव रानीसाहाब आपकू—

ह्याळसावाई—मेल्या लुवऱ्या ! दाढीवाला बोकड मेला ! तूं रे कशाला रंधां येतोस ?

पांग्या — राजाफत्तेहेथुडिमसंगवाहादूरसादअलरिंदराववहादुरकेरानीसाहाब आपको कुल्ल मुझे तन हायीमे राज झाहेर करता है.

ह्याळसावाई—मेल्या, मला तुझं साफ ऐकायला नको. यांनीं ऐकलं तेवढं पुरे झालं. तुझ्यामुळंतर मेल्या हा सगळा सत्यनाश होत आहे ! जळलं मेल्याचं लक्षण. चल, इथून चालता हो.

पांग्या—(राववहादुरांस) रानीसाहाब, अगर एक बात मेरी सुनकर आप कबूल करेंगे तो सब मरहले तय हो जायेंगे.

ह्याळसावाई—पण मला करायचं आहे काय तुझं ऐकून ?

पांग्या—(जरा जवळ जाऊन) एजी सरकार, जरा वंदेको सुन तो लिजीए !

राववहादुर—(पाय आपटून) अग ए चांडाळणी ! हे वृद्ध दिवाणजी काय सांगतात तें ऐक ? ऐकायला तुझें काय गेलें ? शुद्ध त्राटिका जशी !

पांग्या—(ह्याळसावाईच्या अगदीं जवळ जाऊन) वाईसाहाब ! जरतून हायेमे तशरीफ लायीये इस्का राज तो सूनिए.

ह्याळसावाई—(त्रासून) मेल्यानं जसं कांहीं कपाळ उटिवलं आहे ! चल, सांग पाहूं काय एकदा सांगतोस तें ?

[किंचित् वाजूला जातात.]

पांग्या—(हलक्या स्वरानें) आवो ह्याळसावाई, असं येळ्यावानी का करल्याशी ? इक्ता येळ मीं डोळ्यानं खुनावल पर तुमच अक्षी ध्येनच न्है ! मत्नी अजूनबी वळकलं न्है ? कसल राज आन् कसल दिवानजी घेऊनशेनी वसल्याशी ! यजमानाच मन वळवाया या पांग्यान ही युगुत काढली युगुत ! जरा न्याळून पगा की कोन हायेत कुमार त्ये !

म्हाळसावाई—(कुमारसाहेबांकडे न्याहाळून पहाते व हंसते) अस्सं काय ? तरी ह्यटलं हें काय गौडवंगाल आहे ! आतां आलं माझ्या ध्यानांत.

पांग्या—इश्वासरावांची पटली का आतां वळक ? पन बाईसाब, रावभादुरांस्त्री कळल तर समद विनसून जाईल पगा. या, रुकार या की मंजुळावायच्या लग्नास्त्री आतां !

म्हाळसावाई—(यशवंतरावाजवळ जाऊन मोठ्यानें) यशवंतराव, तुझीच सांगा, एकवार त्या विश्वासरावाला वचन देऊन चुकल्यावर आतां मी या कार्याला संमती कशी वरं देऊं ? लोक मला म्हणतीलतरी काय ? नाहीं, मी नाहीं ऐकायाची—

राववहादुर—(गयांवयां करून हलक्या आवाजानें) हें पहा, मी पाहिजेतर तुझ्या पायां पडतां, पण माझी अशी ऐन वेळीं फजिती करूं नकोस.

ह्याळसावाई—पण विश्वासरावांची समजूत कशी करतां येईल? हे तुमचे यशवंतराव. त्या विश्वासरावाची समजूत घालायचं कवूल करित असतील तर मग मी कांहीं हरकत घेणार नाहीं. तुमच्यापुढं माझा अगदीं नाइलाज झाला.

यशवंतराव—होय तें मजकडे लागलें ! त्यांची समजूत करण्याचें काम माझे. त्याची म्हाळसावाई तुम्हांला मुळींच काळजी नको !

ह्याळसावाई—मग माझी हरकत नाही.

राववहादुर—(आनंदानें) शाबास ! आज तूं माझी अब्रू राखलीस. (पांग्याकडे वोट दाखवून) हे वृद्ध दिवाणजी तुझी तेव्हांच समजूत घालतील अशी मला खात्रीच होती. (गडबडीनें) हं, यशवंतराव ! मग आतां विलंब हां ? उपाध्येवुवांनां बोलवा. हा आजचाच सुमुहूर्त साधला पाहिजे. (पल्या योग्यतेप्रमाणें जांवईवुवांनां फूल नाहीं पण फुलाची पाकळीतरी दिलीच पाहिजे. यशवंतराव, पण हें सगळें भागाहून केलें तरी चालण्यासारखें आहे, नाहीं का ?

यशवंतराव—त्यांत काय आहे मोठेंसें ! अगोदर कार्यतर उरकून घ्या. (ह्याळसावाईस) असे राजघराण्यातील जांवयी नेहमीं मिळत नसतात ! पण म्हाळसावाई, आम्हां उभयतांविषयीं व विशेषतः हंसावाईसंबंधीं जो कुतर्क आपल्या मनांत वागत आहे, तो समूळ निघून जावा म्हणून आम्हीदेखील त्याच उपाध्येवुवांकडून याच सुमुहूर्तावर विवाह करून घेतों.

ह्याळसावाई—(आनंदानें) यालाहि माझी पूर्ण अनुमति आहे. ईश्वर तुम्हांला उदंड आयुष्य देओ !

राववहादुर—(यशवंतरावास एकीकडे) वः ! या भोळसट बायकोला फसविण्याला ही नामी युक्ति काढलीत यशवंतराव ! खरोखर, आपली समय-सूचकता जबर आहे !

यशवंतराव—अहो राववहादुर, असें केल्याखेरीज हें कार्य निर्विघ्नपणें सिद्धीस जावयाचें नाहीं. तेव्हां घातली त्यांची समजूत झालें !

राववहादुर—ठीक आहे. आतां इथें मीच सर्वांत वडील असल्यामुळें या तरुण जोडप्यांचें हस्तमेलन करितों.

(विश्वासराव आणि मंजुळा व यशवंतराव आणि हंसावाई यांचे हातांतून वळून त्यांना आशीर्वाद देतो व कुमारसोहेवांजवळ जाऊन प्रमाणे रहातो. पर्वतराव पाठमोरा उभा आहे असे पाहून हंसावाई दगडीच्या कानाशी लागते व तिला पुढे आणून पांग्याच्या हातांत तिचा हात घालून दगडी दाढीवाल्या पांग्याकडे घाबरल्यासारखे करून घेते.)

पांग्या—(हंसतहंसत दाढीवरून हात फिरवून) रानीसाहाब आप चे लडकी क्या दियी ? मुज्को वारे एहस्सानसे हमेशाके वास्ते सर झुका दिया !!

राववहादुर—(एकीकडे) मंजुळेप्रमाणे मला माझ्या या वायकोचीहि अवस्था लावितां येईल तर काय मौज होईल !

हंसावाई—(गडवडीने) मंडळीहो ! चला चला, आंत फराळाची ताटे केव्हांचीं थंड होत आहेत.

[सर्व जातात.]

प्रवेश ४ था.

[स्थळ—राववाहादुरांची लायबरी.]

दौलू—(स्वगत) अर इचीभन ! इक्त्यादिस व्हय व्हय वोळूनशेनी अखेरीस फुथीन दगा दिला अं ! दगडी माज्या हातापुन निसाटलीच ! बरं (मिशीवर ताव देऊन) ल्योका पांग्या ! मला नायतर नाय, पर तूवी वसलास वोंवा मारीत ! दगडीच्या पाठीपाठीशी गवोंडा घोलित व्हतास न्हव का ? दिल्यानका न्हाई आता तुज्या हातावर तुरी ! त्यो ल्योकाचा दाढीवाला वोकड त्या वाघी राजासंग कुटूनशी आला पघाकी ! इचीभन, आन् त्या दगडीलावी त्यो थेरड, च अक्षी गमला ! हे झालतरी कस ? (विचार केल्यासारखे करितो) ल्योका पांग्या ! शिकार गमावलीसर गमावलीस ! आता वस रडत ! आन् इचीभन, हे पन व्येस झाल. येड्या दौलू ! विठ्या तुलातर दगडी न्हाईच कामाची ! अर तू रावभादूरचा सगा आन् ल्योका त्येच्याच बटकुरीशी लगीन करनार व्हय ? थूतुज्या जिनगानीवर ! समदी दुनया थुकलकी तुज्या तोंडावर ! अर पर हा फुया हकडच आला की ! तर चल ल्योका, कर पोवारा.

(निघून जातो. दुसऱ्या वाजूने राववहादुर प्रवेश करितो.)

राववहादुर—(स्वगत) अखेरीस माझा हेतु एकदाचा सिद्धीस गेला. मंजुळेचे लग्न दहीपूरचे राजकुमार ठकारसिंगजी यांच्याबरोबर निर्विघ्नपणे पार पडले.

ह्याळसावाई—(चवताळून मंजुळेच्या अंगावर जाते.) कायग ए कारटे ! तूंहि पण यांच्या नादाला लागलीस का ? त्या विश्वासरावावरचं प्रेम इतक्यांतच मावळलं वाटतं ! कायतरी वाई चमत्कार ! अलीकडच्या या शाळेंत जाणाऱ्या थोरींनीं अगदींच ताळ सोडला ! वाई ! वाई ! शर्थ झाली !!

यशवंतराव—या ठकारसिंगजीसारख्या राजकुमाराच्या प्रेमापुढें त्या भिकारच्या विश्वासरावाच्या प्रेमाची काय मातव्वरी आली आहे ! संस्थानिकांचें ऐश्वर्य कुणीकडेस आणि तो कफळक विश्वासराव कुणीकडे !—भलतेंच— ?

ह्याळसावाई—(रागानें) नाहीं, नाहीं, वचनसुपारी देऊन चुकलों असतांना त्या विचाऱ्या विश्वासरावाचा अशा रीतीनें विश्वासघात करूं देणार नाहीं !

राववहादुर—(स्वगत) काय शिंचीनें वटवट लावली आहे ! (मोठ्यानें) ग ए ! त्या जिभेला आतां जरा विसांवा दे ! प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाच्यानेंहि आतां हें लग्न मोडवणार नाहीं, मग तूं उगाच तडफडतेस कशाला ?

ह्याळसावाई—(मोठ्यानें) अस्सं का ! मीहिपण सांगल्यें कीं, प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव आला तरीदिखील हें लग्न मी होऊं देणार नाहीं. कायग ए पोरटे ! तूं वऱ्या वोलानं इथून आंत जाते आहेस कीं नाहीं ?

मंजुळा—(भीतीनें) आई, पण—

ह्याळसावाई— पण नाहीं नि वीण नाहीं ! तूं इथून चालती हो ! तूं आपलं तोंड दाखवूं नकोस मला. द्वाड, अवलक्षण कारटी कुठली !

राववहादुर—तूं कोण तिला जा किंवा रहा म्हणून सांगणार ? तुला पाहिजे असेल तर तूं इथून खुशाल काळें कर.

ह्याळसावाई—(संतापून) कां वरं ? मी कोण झणजे ? मी तिची आई.

पांग्या—(पुढें जाऊन अदवीनें) वाईसाहाब, नहीनही अव रानीसाहाब आपकू—

ह्याळसावाई—मेल्या लुवऱ्या ! दाढीवाला बोकड मेला ! तूं रे कशाला मधीं येतोस ?

पांग्या — राजाफत्तेहेथुडिमसंगवाहादूरसादअलरिंदराववहादुरकेरानीसाहाब आपको कुळ मुझे तन हायीमे राज झहेर करता है.

ह्याळसावाई—मेल्या, मला तुझं साफ ऐकायला नको. यांनीं ऐकलं तेवढं पुरं झालं. तुझ्यामुळंतर मेल्या हा सगळा सत्यनाश होत आहे ! जळलं मेल्याचं लक्षण. चल, इथून चालता हो.

पांग्या—(राववहादुरांस) रानीसाहाब, अगर एक बात मेरी सुनकर आप कबूल करेंगे तो सब मरहले तय हो जायेंगे.

ह्याळसावाई—पण मला करायचं आहे काय तुझं ऐकून ?

पांग्या—(जरा जवळ जाऊन) एजी सरकार, जरा वंदेको सुन तो लिजीए !

राववहादुर—(पाय आपटून) अग ए चांडाळणी ! हे वृद्ध दिवाणजी काय सांगतात तें ऐक ? ऐकायला तुझें काय गेलें ? शुद्ध त्राटिका जशी !

पांग्या—(ह्याळसावाईच्या अगदीं जवळ जाऊन) वाईसाहाब ! जरतन हायेमे तशरीफ लायीये इस्का राज तो सूनिए.

ह्याळसावाई—(त्रासून) मेल्यानं जसं कांहीं कपाळ उठिवलं आहे ! चल, सांग पाहूं काय एकदा सांगतोस तें ?

[किंचित् वाजूला जातात.

पांग्या—(हलक्या खरानें) आवो ह्याळसावाई, असं येज्यावानी का करत्याशी ? इक्ता येळ मीं डोळ्यानं खुनावल पर तुमच अक्षी ध्येनच न्हे ! मत्ती अजूनबी वळकलं न्हे ? कसल राज आन् कसल दिवानजी घेऊनशेनी वसत्याशी ! यजमानाच मन वळवाया या पांग्यान ही युगुत काढली युगुत ! जरा न्याळून पगा की कोन हायेत कुमार ल्ये !

म्हाळसावाई—(कुमारसाहेबांकडे न्याहाळून पहाते व हंसते) अस्सं काच ? तरी ह्यटलं हें काय गौडबंगाल आहे ! आतां आलं माझ्यां ध्यानांत.

पांग्या—इश्वासरावांची पटली का आतां वळक ? पन बाईसाब, रावभादुरांम्ही कळल तर समद विनसून जाईल पगा. द्या, रुकार द्या की मंजुळावायच्या लग्नास्त्री आतां !

म्हाळसावाई—(यशवंतरावाजवळ जाऊन मोठ्यानें) यशवंतराव, तुम्हीच सांगा, एकवार त्या विश्वासरावाला वचन देऊन चुकल्यावर आतां मी था कार्याला संमती कशी वरं देऊं ? लोक मला म्हणतीलतरी काय ? नाहीं, मी नाहीं ऐकायाची—

राववहादुर—(गयांवयां करून हलक्या आवाजानें) हें पहा, मी पाहिजेतर तुझ्या पायां पडतां, पण माझी अशी ऐन वेळीं फजिती करूं नकोस.

ह्याळसावाई—पण विश्वासरावांची समजूत कशी करतां येईल? हे तुमचे यशवंतराव त्या विश्वासरावाची समजूत घालायचं कवूल करित असतील तर मग मी कांहीं हरकत घेणार नाहीं. तुमच्यापुढं माझा अगदीं नाइलाज झाला.

यशवंतराव—होय तें मजकडे लागलें ! त्यांची समजूत करण्याचें काम माझे. त्याची म्हाळसावाई तुम्हांला मुळींच काळजी नको !

ह्याळसावाई—मग माझी हरकत नाही.

राववहादुर—(आनंदानें) शावास ! आज तूं माझी अब्रू राखलीस. (पांग्याकडे वोट दाखवून) हे वृद्ध दिवाणजी तुझी तेव्हांच समजूत घालतील अशी मला खात्रीच होती. (गडबडीनें) हं, यशवंतराव ! मग आतां विलंब हां ? उपाध्येवुवांनां बोलवा. हा आजचाच सुमुहूर्त साधला पाहिजे. पत्या योग्यतेप्रमाणें जांवंईवुवांनां फूल नाहीं पण फुलाची पाकळीतरी दिलीच पाहिजे. यशवंतराव, पण हें सगळें मागाहून केलें तरी चालण्यासारखें आहे, नाहीं का ?

यशवंतराव—त्यांत काय आहे मोठेंसें ! अगोदर कार्यतर उरकून घ्या. (ह्याळसावाईस) असे राजघराण्यांतील जांवयी नेहमीं मिळत नसतात ! पण म्हाळसावाई, आम्हां उभयतांविषयीं व विशेषतः हंसावाईसंबंधीं जो कुतर्क आपल्या मनांत वागत आहे, तो समूळ निघून जावा म्हणून आम्हीदेखील त्याच उपाध्येवुवांकडून याच सुमुहूर्तावर विवाह करून घेतों.

ह्याळसावाई—(आनंदानें) यालाहि माझी पूर्ण अनुमति आहे. ईश्वर तुम्हांला उदंड आयुष्य देओ !

राववहादुर—(यशवंतरावास एकीकडे) वः ! या भोळसट वायकोला फसविण्याला ही नामी युक्ति काढलीत यशवंतराव ! खरोखर, आपली समय-सूचकता जबर आहे !

यशवंतराव—अहो राववहादुर, असें केल्याखेरीज हें कार्य निर्विघ्नपणें सिद्धीस जावयाचें नाहीं. तेव्हां घातली त्यांची समजूत झालें !

राववहादुर—ठीक आहे. आतां इथें मीच सर्वांत वडील असल्यामुळें या तरुण जोडप्यांचें हस्तमेलन करितां.

अंक ५ वा, प्रवेश ४ था.

(विश्वासराव आणि मंजुळा व यशवंतराव आणि हंसाबाई यांचे हातांतून व
वाळून त्यांना आशीर्वाद देतो व कुमारसाहेबांजवळ जाऊन प्रेमाचे
रहातो. पर्वतराव पाठमोरा उभा आहे असे पाहून हंसाबाई दगडीच्या
कानाशी लागते व तिला पुढे आणून पांग्याच्या हातांत तिचा हात घालून
दगडी दाढीवाल्या पांग्याकडे घाबरल्यासारखे करून घेते व हंसते.)

पांग्या—(हंसतहंसत दाढीवरून हात फिरवून) रानीसाहाब आप चे
लडकी क्या दियी ? मुज्को बारे एहस्सानसे हमेशाके वास्ते सर झुका दिया !!

राववहादुर—(एकीकडे) मंजुळेप्रमाणे मला माझ्या या वायकोचीहि
अवस्था लावितां येईल तर काय मौज होईल !

हंसाबाई—(गडबडीने) मंडळीहो ! चला चला, आंत फराळाची ताटे
केव्हांची थंड होत आहेत.

[सर्व जातात.]

प्रवेश ४ था.

[स्थळ—राववहादुरांची लायबरी.]

दौलू—(स्वगत) अर इचीभन ! इकत्यादिस व्हय व्हय बोलूनशेनी अखेरीस
फुयीन दगा दिला अं ! दगडी माज्या हातापुन निसाटलीच ! बरं (मिशीवर
ताव देऊन) ल्योका पांग्या ! मला नायतर नाय, पर तूवी वसलास वोंवा मारीत !
दगडीच्या पाठीपाठीशी गवोंडा घोलित व्हतास न्हव का ? दिल्यानका न्हाई आता
तुज्या हातावर तुरी ! त्यो ल्योकाचा दाढीवाला बोकड त्या वाघ्री राजासंग
कुठूनशी आला पघाकी ! इचीभन, आन् त्या दगडीलावी त्यो थेरडच
अक्षी गमला ! हे झालतरी कस ? (विचार केल्यासारखे करितो) ल्योका
पांग्या ! शिकार गमावलीसर गमावलीस ! आता वस रडत ! आन् इचीभन,
हे पन व्येस झाल. येज्या दौलू ! विठ्या तुलातर दगडी न्हाईच कामाची ! अर
तू रावभादूरचा सगा आन् ल्योका त्येच्याच बटकुरीशी लगीन करनार व्हय ? थूतुज्या
जिनगानीवर ! समदी दुनया थुकलकी तुज्या तोंडावर ! अर पर हा फुया हकडच
आला की ! तर चल ल्योका, कर पोवारा.

(निघून जातो. दुसऱ्या वाजूने राववहादुर प्रवेश करितो.)

राववहादुर—(स्वगत) अखेरीस माझा हेतु एकदाचा सिद्धीस गेला.
मंजुळेचे लग्न दहीपूरचे राजकुमार ठकारसिंगजी यांच्याबरोबर निर्विघ्नपणे पांग्या

दहीपुरच्या महाराजांचा मी आतां व्याही झालों. माझ्या योग्यतेचा माणूस आतां या शहरांत तरी कुणीहि राहिला नाही. पण या गडबडींत एक गोष्ट मात्र वाईट झाली. यशवंतरावानें या धामधुमींत हंसावाईजवळ खरोखरच विवाह करून घेतला कीहो! माझ्या हातावर शेवटीं वाटाण्याच्या अक्षता ! ही सगळी त्या यशवंतरावाची लवाडी आहे. वरें आहे ह्मणावें, (मिशीवर ताव देऊन) पाहून घेईन! या दुःखांत समाधानाला ह्मणून इतकीच जागा आहे कीं, माझ्या मनासारखा मला जांवई मिळाला. माझ्या मंजुळेला योग्य पती मिळाला, तिचें जन्माचें कल्याण झालें. हुंडा, अहेर वगैरे आतांपर्यंत मीं कांहीं दिलें नाही ह्मणून ते ह्यातारे दिवाणजी वगैरे मंडळी नाकें मुरडित आहेत. मुरडोत वापडे. आतां मंजुळा आपल्या पतीसह माझा निरोप घ्यायला आली ह्मणजे तिला हे पंचवीस हजार रुपये वक्षीस देऊन आमचें घराणेंदेखील मोठें श्रीमंत आहे, असें जांवईवुवांच्या आणि त्यांच्या दरवारी मंडळीच्या प्रत्ययास आणून देतां. (हंसावाई व यशवंतराव प्रवेश करितात त्यांस पाहून) यावें, यावें, यशवंतरावजी ! आपण एकंदरींत खरोखरच चतुर्भुज झालांत ! असो; तें राहो; पण माझी मंजुळा राजकुळांत पडली याचें श्रेय तुमच्याकडे आहे. या तुमच्या उपकारांची फेड करतां येणें अशक्य आहे. तरीपण तुम्हांस उसने दिलेले दहा हजार रुपये या आनंदाच्या प्रसंगीं मी तुम्हांस वक्षीस करितां.

यशवंतराव—राववहादुर, या आपल्या औदार्यावद्दल आम्ही उभयतांहि आपले आभारी आहों. आपली प्रियकन्या व जामात आपला निरोप घेण्याकरितां येत आहेत, हें कळविण्यासाठीं आम्ही पुढें आलों आहों.

(विश्वासराव आपल्या नेहमीच्या पोपाखांत मंजुळेसह प्रवेश करितो. पांग्या व उगडी त्यांच्या मागून येतात. त्यांस पाहून राववहादुर चकित होतात व संतापतात. म्हाळसावाई दुसऱ्या वाजूनें प्रवेश करिते.)

राववहादुर—(संतापून) अरे, हें मी काय पहातों आहे ! कुमारसाहेब कुठें आहेत ? दिवाणजी कुठें गेले ? या भिकारळ्या विश्वासरावाचें इथें काय काम ? अरेरे ! दगा ! दगा !! घात झाला शेवटीं ! दम धरा, यावद्दल तुमच्यावर खटला करून तुम्हांला चांगलें प्रायश्चित्त देववितों. तुम्हीं या राववहादुर पर्वतरावाला अद्यापि पुरा ओळखला नाही.

म्हाळसावाई—(पुढें होऊन) तरी मी या लग्नाला रुकार देत नव्हत्यें वर !

यांच्या का उगड्या संतापतां ? तेव्हां त्यांच्यातून आपण जाणवत नसेल !

रावबहादुर—(रागानें) समजलों, समजलों, हैं तुमचें सगळें कारस्थान मी समजलों. भिकारज्यांनो, मला अशा कपटानें फसविलेंत तर भोगा आतां आपल्या कर्माचीं फळे ! (हातांतील बक्षीसपत्र फाडून टाकतो.) हुंज्यादाखल हें पंचवीस हजारांचें बक्षीसपत्र लिहून आणलें होतें तें घ्या ! बरें झालें, माझे डोळे वेळेवरच उघडले ! आतां मजकडून एक कवडीहि तुझाला मिळायची नाही !

यशवंतराव—रावबहादुर, आपण विनाकारण संताप करून घेत आहां. झाल्या गोष्टी विसरून जाऊन या मंगल प्रसंगीं आपण यांनां आशीर्वाद द्यावा हेंच योग्य आहे. जामातास हुंडा देण्याचा तुमचा मानस नसला तर कांहीं हरकत नाही. मला जे आतां आपण दहा हजार रुपये सोडलेत ते सर्व मी मंजुळाबाईंनां अहेरादाखल बक्षीस देतो.

झालसाबाई—(पुढें येऊन) तरी मी या लग्नाला रुकार देत नव्हत्ये ? इतक्या आग्रहानें लग्न लावून दिलेंत आणि आतां कां असं करतां ?

(इतक्यांत कहानसिंग हातांत तारेचा लखोटा घेऊन येतो.)

कहानसिंग—(यशवंतरावास) यह तार आपने नामपर आयी है.

यशवंतराव—(तार फोडून वाचल्यावर) अहो, कृपा करून मला घट्ट धरा ! अगदीं घट्ट धरा ! (नाचूं लागतो. रावबहादुर चकित होऊन पहात रहातात.) आतां मी हंसूं कीं रडूं ? छे, छे ! मला आतां हर्षवायु झाल्याविना रहात नाही. अहो धरा, धरा !

हंसाबाई—हें काय बाई ! असं या तारेंत आहेतरी काय ?

विश्वासराव—(यशवंतरावाचा हात धरून) अहो, असें काय करितां ! यशवंतराव, डोकें ठिकाणावर आहेना ?

यशवंतराव—हात्तेच्या ! तुझाला नाहीं का अद्यापि समजलं ! अहो, आमचे ते कृपण काकासाहेब शेवटीं स्वर्गवासी झाले. नाशिकच्या त्या महिपतराव वकिलां-कडून मला ही तार आली आहे. आमचे चुलते निंबाजीराव यांच्या सर्व जिंदगीचा मी मालक झालों ! ज्या कृपण काकासाहेबांनीं जिवंतपणीं एक छदामहि माझ्या हातीं लागूं दिला नाहीं, त्याच काकासाहेबांनीं आपल्या पश्चात् लाख दोन लाखांचा नव्हे तर सवासव्वीस लाख रुपयांचा मला मालक बनविलें ! आतां हें त्यांचें औदार्य ह्मणावें कीं कार्पण्य ह्मणावें ? आणि त्याचप्रमाणें ते निवर्तले म्हणून मीं हंसावें कीं हावें ? तुझीच याचा निर्णय करा. अहो ! सवा-सव्वीस लाख रुपये ! रावबहादुर,

गहिलें का आपल्या ध्यानांत ? सवा-सव्वीस लाख वरें ? पंचवीस लाख-आणखी एक लाख -(बोटें घालतो.) आणखी एक पावलाख ! ! ! आतां ही एवढी लांबलचक रकम माझ्या ध्यानांततरी कशी रहाणार ? अरे, माझी ती स्मरणवही तरी आहे कुठें ? लिहून ठेवतो तींत. माझे नोटबुक, बोटबुक ! (खिसे चाचपतो.) आतां त्या खंडू वेलिफाला आणि त्या कस्तुर, नौल्या, धुल्या, मारवाज्यांनां ह्मणावें, या, या यशवंतरावासमोर छाती असेल तर ! या इतक्या मोठ्या रकमेचें मी करणारतरी काय ? आणि हे रुपये संपणारतरी कधीं ? छेछे छे ! आपल्यालातर कांहीं सुचतच नाहीं. (दोन्ही हातांनीं डोकें घट्ट धरितो.)

हंसावाई—असं काय करायचं हें ? मी सांगलें आपल्याला युक्ती ! त्यांतली अर्धी रकम अहेर ह्मणून हे आपले परम मित्र विश्वासराव यांनां द्या, आणि वरचे पंचवीस हजार रुपये या विश्वासू पांगोजीरावांस इनाम द्या.

यशवंतराव—(आनंदानें) ओहो ! योग्य वेळीं योग्य मनुष्याकडून अगदीं योग्य सूचना आली. वस्स, अगदीं अस्सेच करावयाचें. माझ्या प्रियेचा शब्द मी कधींहि वायां जाऊं देणार नाहीं. सवा-सव्वीस लाख रुपये ! अवब ! (इतक्यांत पांडू तारेचा दुसरा लखोटा घेऊन येतो, त्यास पाहून) आश्चर्यानें अरे, ही आणखी कुणाची तार ?

पांडू—(मुजरा करून) जावयबुवांची तार आहे ही जावयबुवांची ! (विश्वासरावांच्या हातीं देतो. विश्वासराव ती उघडून वाचतो व आनंदानें यशवंतरावांच्या हातीं देतो व मंजुळेच्या कानांशीं लागतो.)

यशवंतराव—(तार वाचून आनंदानें) वाहवा ! आजचा दिवस कांहीं विलक्षण आहे ! हा दुसरा चमत्कार पहा ! राववहादुर, हे आपले जामात विश्वासराव वऱ्हाडांत असतांना यांनीं दुष्काळाच्या वेळीं जी मोठी कामगिरी केली व औदार्य दाखविलें तिचें फळ आज त्यांनां मिळालें. राववहादुर ऐकलेंत का, सरकारानें आपल्या जामातांस रावसाहेब हा किताब देऊन त्यांचा गौरव केला आहे. ही तार विश्वासरावांच्या मुंबईच्या मित्राकडून आली आहे. (विश्वासरावास) रावसाहेब विश्वासराव ! आपणांस ही बहुमानाची पदवी मिळाल्यावद्दल आम्ही आपलें मनःपूर्वक अभिनंदन करितों.

पांग्या—(आनंदानें नाचतो.) व्हय व्हय, आमचे धनीसाव हायती त्या लायकीचे—रावसाहेब काय, पुन अक्षी राजेर्धा शोभण्याल ! (हंसतो.)

कशाला, तर आमच्याप्रमाणे आपलेहिनै वागण्याचें मनांत आणिल्यास समजावें म्हणून ! परंतु हा खुळा असा काय ? आश्चर्य कसलें, मीतर हा निवळ दुसऱ्यावर प्रेम जडलें आहे तर तिच्या पुनर्विवाह करण्यास तयार असेल शींच लग्न लावल्यानें त्याचा किती अन्ना पायावर तयारी आहे. आणि आमच्या विश्वासरावाला आपली मुलगी देण्यासंबंधूनतर असें घडलें नसेल कशावरून ? आतां मला मुलगी देण्यास तयार झालकफळक करून सोडलेंच आहे, पातक शिरावर घ्यावयास उद्युक्त झालासें यावें व आम्हांला वरून आमचें पातक शिरावर घेईन तेव्हां ना ? मंजुळासतो. पण मीं हे मनांतल्या मनांत सद्गुणी आहे, सुशिक्षित आहे, तिच्यांत नांव विषयीं उत्सुक आहे तशीच तीहि ह्या सगळ्या गोष्टी खऱ्या; आणि माझे मन दुसरेष्टी घडून येणार आहेत. मी आवडलों असतो, तर मींही पण आनंदानें तिचें पाणित्रि आपण समक्ष गांठ येथेंतर सर्वच गोष्टी प्रतिकूल आहेत. एकतर तिचें प्रेम विश्वासिबसांपासूनतरी गुंतलें आहे; दुसरें, माझा ती उघडउघड तिरस्कार करिते; आणिनें तिला महत्वाचें कारण ह्मटलें ह्मणजे आमचें सारें तनमनधन त्या हंसावाईच करावी. जडलें आहे. राववहादुरांस मी वरवर हुलकावण्या दाखवितों रावयाची तो बेटा मूर्ख तें खरेंच समजून माझ्या नादीं लागला आहे ! मंजुर ? परंतु माझा आशय कळला असावा. तिच्यावर मी दाखवित असलेलें प्रेम कृत्रिमवसा खरें नव्हे, हें त्या चाणाक्ष मुलीला कळणें अशक्य का आहे ? ती माझा उघड तिरस्कार करते, तथापि राववहादुरांस मी तिच्याशींच लग्न करणार असें भासवित असून ती हंसावाई राववहादुरांवरोवरच पाट लाविल अ खटपट करण्याचेंहि मीं त्यांनां आश्वासन दिलें आहे ! मूर्खा पर्वत्या ! तूं असाच मिटक्या मारित रहा, तुला चांगलाच तोंडघशीं पाडीन तरच मी नांवाचा खरा यशवंतराव ! हंसावाईसारखी सुंदर स्त्री तुझ्यासारख्या माकडाला जवळ उभें तरी करीलका ? आणि तें रत्न तुला मी मिळवून देईन ! हंसावाईचें खरें ह्मटलें तर पहिल्यानें माझ्यावरोवरच लग्न व्हावयाचें. तिच्याहि मनांतून मलाच वरावयाचें फार होतें. लहानपणीं मी आजोळीं असतां तिची माझी मैत्री जडली होती. माझ्या आईनें हंसाबाईलाच आपली सून करण्याचें तिच्या आईला वचनहि दिलें होतें. परंतु हंसाबाईच्या आणि माझ्या दुर्दैवानें माझी आई पुढें मरण पावली आणि त्यामुळेच आमच्या लग्नाचा वेत जुळून येण्यास हरकत आली. हंसाबाई उपवर होतांच तिच्या बापानें माझ्याशीं तिचा विवाह करण्याविषयीं आमच्या

पाहिलें का आपल्या ध्यानांत ? सवा-सव्वीस लाख वरें ?
 एक लाख -(बोटें घालतो.) आणखी एक पावलाख !
 लांबलचक रकम माझ्या ध्यानांततरी कशी रहाणार ? अरे
 तरी आहे कुठें ? लिहून ठेवतो तींत. माझे पुढें विचारा हंसावाईचा वाप निरुत्साह
 (खिसे चाचपतो.) आतां त्या खंडू बेलिफाला आणि त्याच्या माधवरावाशीं हंसावाईचें लग्न केलें.
 मारवाज्यांनां ह्मणावें, या, या यशवंतरावासमोर छाती तिला मीं पाहिलें होतें, तदनंतर या दहा
 मोठ्या रकमेचें मीं करणारतरी काय ? आणि हे हि नाहीं हें जरी खरें असलें, तरी एकदा
 छेछे छे ! आपल्यालातर कांहीं सुचतच नाहीं. (दोहो तेथून ढळलें नाहीं. परंतु ती आपली

हंसावाई—असं काय करायचं हें ? नाहीं अशी जेव्हां आमची खात्री होऊन चुकली
 अर्धों रकम अहेर ह्मणून हे आपले क्षमता उत्पन्न होऊन याउपर लग्न करावयाचें नाहीं,
 पंचवीस हजार रुपये या श्वय केला व उद्विग्न झालेल्या मनाला थान्यावर आणण्यासाठीं
 हंसावाईची आराधना आरंभिली. अस्मादिकांची स्वारी इतकी वहकण्याचें

यशवंतराव—(कारण हेंच आहे. वरें नाईलाजामुळें माधवराव सतकळांबरोबर
 अगदीं योग्य सूचना अद्याव्या लागलेल्या त्या हंसावाईलातरी सुख मिळालें का ? नाहीं.
 शब्द मी कधींहि वायां आमच्यासारखेंच खडतर ! लग्नाच्या दुसरेच दिवशीं माधवरावांनां
 (इतक्यांत पांढू तारे- महत्वाच्या कारणामुळें वाहेरगांवीं जावें लागलें व तो विचारा तिकडेच
 ही आणखी कुणां एकीं मरण पावला. विचारी हंसावाई लग्न करून नांवालाच वाटली.

पांढू—(ला विधवा होऊन आज चार वर्षे झालीं आहेत. सध्या तिचें वय जवळजवळ वीस
 (विश्वासरावां वीस वर्षांचें असेल. त्या पोरीला मीं सातआठ वर्षांची असतांना पाहिली होती—
 रावाच्या आतां ती केवढीतरी दिसत असेल ! आतां जर मी तिला भेटलों तर ती
 मला ओळखीलेंतरी का ? माधवराव तिच्याशीं नांवाचें लग्न करून तिला वैधव्याचा
 डाग लावून गेले खरे, परंतु त्याचा मोवदला मात्र त्यांनीं तिला भरपूर दिला आहे.
 माधवरावांची बरीच मोठी इस्टेट होती आणि त्या एवढ्या मोठ्या इस्टेटिला
 दुसरें कोणीहि वारस नसल्यामुळें हंसावाईच त्याची मालकीण बनली आहे.
 हंसावाईनें चार वर्षे वैधव्यांत घालवून ती आतां या गांवीं आली आहे.
 पुनर्विवाह करण्याचा तिचा मानस आहे अशी गांवांत दाट वदंता पसरली आहे.
 खरोखर अशा सुंदर, तरुण, सुशिक्षित, धनवान् स्त्रीनें पुनर्विवाह करून
 सुखी होणें हेंच उत्तम होय. गुप्तपणें नानाप्रकारचीं पापाचरणें करणाऱ्या
 स्त्रीपुरुषांला, समाज धुतल्या तांदुळासारखीं स्वच्छ मानून हंसावाईसारख्या रूपवती

वि
 व
 स
 हं
 f
 :

तरुणीने पुनर्विवाह करून पवित्राचरणानें वागण्याचें मनांत आणिल्यास त्या गोष्टीस नाक मुरडतो, हें आश्चर्य नव्हे काय ? आश्चर्य कसलें, मीतर हा निवळ जुलूम समजतो ! हंसावाई जर खरोखरच पुनर्विवाह करण्यास तयार असेल तर तिचें पाणिग्रहण करण्यास माझी एका पायावर तयारी आहे. आणि आमच्या विघडलेल्या प्रेमाची घडी पुनः जमून यावी ह्याणूनतर असें घडलें नसेल कशावरून ? आमच्या काकासाहेबांनीं आम्हांला कफळक करून सोडलेंच आहे, तेव्हां माधवरावांचा पैसा घेऊन हंसावाईनें यावें व आम्हांला वरून आमचें दारिद्र्य दूर करावें, असाच परमेश्वरी संकेत दिसतो. पण मीं हे मनांतल्या मनांत मांडे खाऊन काय फळ ? मी जसा तिच्या प्राप्तीविषयीं उत्सुक आहे तशीच तीहि माझ्यासाठीं उत्सुक असेल तरच ह्या सर्व गोष्टी घडून येणार आहेत. याचा कायतो एकदा सोक्षमोक्ष करून घेतलाच पाहिजे. तिची आपण समक्ष गांठ घेऊन एकदा याचा कायतो निकाल करावा असें किती दिवसांपासूनतरी मी मनामध्ये योजित आहे. छे, आतां नाहीच स्वस्थ वसून उपयोग. पहिल्यानें तिला एक पत्र पाठवून तिची भेट घेण्याची आपली इच्छा आहे अशी विनंति करावी. त्या पत्राचा अनुकूल जबाब आला तर पुढील व्यवस्था कशी काय करावयाची तें पहातां येईल. परंतु तिनें माझ्या पत्राला धुडकावून लाविलें तर ? परंतु अशा कुशंका काढित वसून कांहीं वळावयाचें नाही. परमेश्वरावर भरंवसा ठेवून उद्योगालातर लागावें. पुढें नशिबीं असेल तें होईल.

[पत्र लिहिण्यासाठीं खोलींत जातो.

प्रवेश ३ रा.

[स्थल—निवाजीरावांचें घर. वृद्ध निवाजीराव चष्मा लावून लोडार्शीं टेंकून वसला आहे. एका वैठ्या टेबलापार्शीं कारकून जमाखर्चाच्या बह्या वगैरे लिहित आहे असा प्रवेश.]

निवाजीराव—(नाकांत तपकिरीच्या एकदोन चिमुटा कोंवून उपरण्यानें नाक पुशितपुशित) अहो गोपीनाथपंत ! आपण हें काय आरंभिलें आहे ? मघांपासून मी पहात आहे, तुम्हीं कितीतरी लेखण्या तासून व्यर्थ घालविल्या. मला वाटतें, अशानें तुम्ही आमचें लवकरच दिवाळें काढणार ! त्या येशानेंतर माझा पैसा कसा पाण्यासारखा उधळून टाकिला. बरें झालें, माझे डोळे लवकरच उघडले!—काय हो गोपीनाथपंत, त्याची तुमची हल्लीं कुठें गांठ पडली होती का ?

पाहिलें का आपल्या ध्यानांत ? सवा-सव्वीस लाख रंतु आमचे काकासाहेब काय विचारतां !
 एक लाख -(बोटें घालतो.) आणखी एक पाव हिजे होती. हंसाबाईसारखी सामान्य
 लांबलचक रकम माझ्या ध्यानांततरी कशी रहाणार वायको करण्यास मुळींच कबूल होईनात.
 तरी आहे कुठें ? लिहून ठेवतो तींत. त्याचा परिणाम भलताच होऊन आज
 (खिसे चाचपतो.) आतां त्या खंडू बेलिफाला आ पुढें विचारा हंसाबाईचा वाप निरुत्साह
 मारवाज्यांनां ह्मणावें, या, या यशवंतरावासमोर च्या माधवरावाशीं हंसाबाईचें लग्न केलें.
 मोठ्या रकमेचें मी करणारतरी काय ? आ तिला मीं पाहिलें होतें, तदनंतर या दहा
 छेछे छे ! आपल्यालातर कांहीं सुचतच नाही. हि नाहीं हें जरी खरें असलें, तरी एकदा
 हीं तेथून ढळलें नाहीं. परंतु ती आपली

हंसाबाई—असं काय करायचं हें नाहीं अशी जेव्हां आमची खात्री होऊन चुकली
 अर्धा रकम अहेर ह्मणून हे आपुंमता उत्पन्न होऊन याउपर लग्नच करावयाचें नाहीं,
 पंचवीस हजार रुपये या श्रिय केला व उद्विग्न झालेल्या मनाला थान्यावर आणण्यासाठीं

यशवंतराव—हाबाईची आराधना आरंभिली. अस्मादिकांची स्वारी इतकी बहकण्याचें
 अगदीं योग्य सूचन कारण हेंच आहे. बरें नाईलाजामुळें माधवराव सतकळांबरोबर
 शब्द मी कधींहि वा व्याव्या लागलेल्या त्या हंसाबाईलातरी सुख मिळालें का ? नाहीं.
 (इतक्यांत पांडू तां आमच्यासारखेंच खडतर ! लग्नाच्या दुसरेच दिवशीं माधवरावांनां
 ही आणखी कुम्भहत्वाच्या कारणामुळें बाहेरगांवीं जावें लागलें व तो विचारा तिकडेच

पांडू—एकीं मरण पावला. विचारी हंसाबाई लग्न करून नांवालाच वाटली.
 (विश्वासराः) विधवा होऊन आज चार वर्षे झालीं आहेत. सध्या तिचें वय जवळजवळ वीस
 रात्राच्या नवीस वर्षांचें असेल. त्या पोरीला मीं सातआठ वर्षांची असतांना पाहिली होती—

आतां ती केवढीतरी दिसत असेल ! आतां जर मी तिला भेटलों तर ती
 मला ओळखीलतरी का ? माधवराव तिच्याशीं नांवाचें लग्न करून तिला वैधव्याचा
 डाग लावून गेले खरे, परंतु त्याचा मोवदला मात्र त्यांनीं तिला भरपूर दिला आहे.
 माधवरावांची वरीच मोठी इस्टेट होती आणि त्या एवढ्या मोठ्या इस्टेटीला
 दुसरें कोणीहि वारस नसल्यामुळें हंसाबाईच त्याची मालकीण बनली आहे.
 हंसाबाईनें चार वर्षे वैधव्यांत घालवून ती आतां या गांवीं आली आहे.
 पुनर्विवाह करण्याचा तिचा मानस आहे अशी गांवांत दाट वदंता पसरली आहे.
 करोखर अशा सुंदर, तरुण, सुशिक्षित, धनवान् स्त्रीनें पुनर्विवाह करून
 नुखी होणें हेंच उत्तम होय. गुप्तपणें नानाप्रकारचीं पापाचरणें करणाऱ्या
 स्त्रीपुरुषांला, समाज धुतल्या तांदुळासारखीं स्वच्छ मानून हंसाबाईसारख्या रूपवती

तरुणीने पुनर्विवाह करून पवित्राचरणानें वागण्याचें मनांत आणिल्यास त्या गोष्टीस नाक मुरडतो, हें आश्चर्य नव्हे काय ? आश्चर्य कसलें, मीतर हा निवळ जुलूम समजतां ! हंसावाई जर खरोखरच पुनर्विवाह करण्यास तयार असेल तर तिचें पाणिग्रहण करण्यास माझी एका पायावर तयारी आहे. आणि आमच्या विघडलेल्या प्रेमाची घडी पुनः जमून यावी ह्मणूनतर असें घडलें नसेल कशावरून ? आमच्या काकासाहेबांनीं आम्हांला कफळक करून सोडलेंच आहे, तेव्हां माधवरावांचा पैसा घेऊन हंसावाईनें यावें व आम्हांला वरून आमचें दारिद्र्य दूर करावें, असाच परमेश्वरी संकेत दिसतो. पण मीं हे मनांतल्या मनांत मांडे खाऊन काय फळ ? मी जसा तिच्या प्राप्तीविषयीं उत्सुक आहे तशीच तीहि माझ्यासाठीं उत्सुक असेल तरच ह्या सर्व गोष्टी घडून येणार आहेत. याचा कायतो एकदा सोक्षमोक्ष करून घेतलाच पाहिजे. तिची आपण समक्ष गांठ घेऊन एकदा याचा कायतो निकाल करावा असें किती दिवसांपासूनतरी मी मनामध्ये योजित आहे. छे, आतां नाहीच स्वस्थ वसून उपयोग. पाहिल्यानें तिला एक पत्र पाठवून तिची भेट घेण्याची आपली इच्छा आहे अशी विनंति करावी. त्या पत्राचा अनुकूल जबाब आला तर पुढील व्यवस्था कशी काय करावयाची तें पहातां येईल. परंतु तिनें माझ्या पत्राला धुडकावून लाविलें तर ? परंतु अशा कुशंका काढित वसून कांहीं वळावयाचें नाही. परमेश्वरावर भरंवसा टेवून उद्योगालातर लागावें. पुढें नशिबीं असेल तें होईल.

[पत्र लिहिण्यासाठीं खोलींत जातो.

प्रवेश ३ रा.

[स्थल—निवाजीरावांचें घर. वृद्ध निवाजीराव चष्मा लावून लोडार्शी टेंकून वसला आहे. एका बैठ्या टेबलापाशीं कारकून जमाखर्चाच्या बह्या वगैरे लिहित आहे असा प्रवेश.]

निवाजीराव—(नाकांत तपकिरीच्या एकदोन चिमुटा कोंवून उपरण्यानें नाक पुशितपुशित) अहो गोपीनाथपंत ! आपण हें काय आरंभिलें आहे ? मघांपासून मी पहात आहे, तुम्हीं कितीतरी लेखण्या तासून व्यर्थ घालविल्या. मला वाटतें, अशानें तुम्ही आमचें लवकरच दिवाळें काढणार ! त्या येशानेंतर माझा पैसा कसा पाण्यासारखा उधळून टाकिला. वरें झालें, माझे डोळे लवकरच उघडले!—काय हो गोपीनाथपंत, त्याची तुमची हल्लीं कुठें गांठ पडली होती का ?

गोपीनाथ—होय, परवां त्यांनां मीं त्या सुधारकांच्या सभेंत पाहिलें होतें. हल्लींच्या सुधारक चळवळींत ते अगदीं गहून गेले आहेत.

निंबाजीराव—बरें, त्याच्याबरोबर आणखी कोण कोण होते ?

गोपीनाथ—राववहादुर पर्वतरावांचे ह्मणे ते अगदीं जीवश्च कंठश्च बनले आहेत. ती स्वारी अगदीं पाण्यासारखा पैसा खर्चित आहे! आणखी ऐकलेंत का यजमानसाहेब—

निंबाजीराव—पण गोपीनाथपंत ! तुम्ही मजबरोबर वोलत आहां तोंपर्यंत ती समई उगाच जळत ठेवूं नका. पुनः लिहूं लागलेत म्हणजे खुशाल पेटवा. अशा या फुकट तेल जाळण्यानें दिवाळें निघायचें, समजलेत? (गोपीनाथ समई मालवतो.) हं, आतां चालूंया. सांगा पाहूं त्या कारक्यासंबंधानें काय ऐकिलेंत तें.

गोपीनाथ—त्या सुधारकांच्या नादीं लागून वाळासाहेब ह्मणे एका विधवेशीं पाट लावणार आहेत, अशी गांवांत दाट वदंता पसरली आहे.

निंबाजीराव—काय म्हटलेंत ? विधवेबरोबर पाट लावणार ! अशी विधवा तरी कोणती ?

गोपीनाथ—त्या आप्पासाहेब सतकळांची बालविधवा सून हंसावाई आहे ती—

निंबाजीराव—(संतापानें) ह्या कारक्यानें आमच्या कुळाला अगदींच बटा लाविला किहो !

गोपीनाथ—हंसावाईजवळ म्हणे पुष्कळ दौलत आहे. तिच्याशीं पाट लाविल्यानें वाळासाहेबांनां पाहिजे तशी चैन मारायला भिळेल. मला वाटतें, आपण त्यांनां दूर केल्यामुळेंच वाळासाहेबांनीं हा मार्ग स्वीकारिला असावा.

(इतक्यांत सदोबा आचारी आंतून येतो.)

निंबाजीराव—काय सदोबा, तुझे इथें काय काम ?

सदोबा—आज दोनप्रहरीं ते गंगपुरचे पाहुणे इथें येणार तेव्हां त्यांचेसाठीं भोजनाचा वेत कसा काय करायचा ? पकानें वगैरे कायकाय करायचीं तें समजलें म्हणजे त्याप्रमाणें व्यवस्था करण्यास ठीक पडेल.

निंबाजीराव—(कारकुन समई पेटवितो; त्यावेळेस एका मागून एक पांचसहा काळ्या व्यर्थ गेल्या असें पाहून तोंडावर हात ठेवून) अरे गोपीनाथ ! तूं तर बुवा माझे दिवाळेंच काढायला निवालास. अरे, तूं जर अशा काळ्या नासूं लागलास तर मग आम्हांला भिक्षा मागण्याची पाळी लवकरच यायची ! (स्वगत)

मीं माझ्या जिवापेक्षां जास्त जपून इतका पैसा जमविला त्यांत आणखी हे शिंचे पाहुणे येऊन त्रास देतात.

सदोवा—मग यजमानसाहेव, आपली काय आज्ञा होत आहे ?

निंवाजीराव—तिला सांग कीं, पडवींत शालू वगैरे उंची कपडे वाळत ठेव. (स्वगत) आपल्या घरीं उंची कपडा असा थोडाच आहे ! परंतु जो आहे त्याचेंच होऊंया प्रदर्शन, ह्मणजे आपले इथें असले कपडे रोज वापरतात असा पाहुण्यांस भास होईल.

सदोवा—पण धनीसाहेव, भोजनाचा वेत काय करायचा त्याचा कांहींच खुलासा झाला नाही.

निंवाजीराव—हें पहा, तुम्हां आचार्यांकडे पाहिलें ह्मणजे माझ्या तळपायाची आग मस्तकाला पोंचते. आचारी ह्मटले ह्मणजे उधळपट्टीचे जणू मूर्तिमंत पर्वतच !

सदोवा—मग यजमानांनीं मला नोकरीवर कां ठेविलें ? माझे कसव पूर्णपणें दाखविण्यास मला आपण संधी द्याल तेव्हां ना ? ऐकूनतर घ्या अगोदर, मी असातसा आचारी नव्हे ! वैद्याला सामील होऊन सडलेलें गवत व पानें ह्यांच्या भाज्या व चटण्या किंवा उंची सागोती ऐवजीं रोगट सागोतीचे व कुऱ्याच्या शंपटीचे सुर्वे आपल्या धन्यास पाजून त्याला आजारी पाडणारांपैकीं हा सदोवा आचारी नव्हे बरें ! मीं कधीं पिठांत माती मिसळून तसल्या पुऱ्या माझ्या धन्यास घातल्याचें मला आठवत नाही. आपल्यासारख्या यजमानांसहि मी आपल्या हस्तकौशल्यानें थक्क करित आहे. मला जे जे मसाले माहीत आहेत ते कुणासहि माहीत नसतील ! असले मसाले देवादिकांच्या कधीं स्वप्नींसुद्धां आलेले नसतील. मीं जें जें तयार करितों त्याची नुसती याद केली तर अगदीं कृपणाच्याहि तोंडाला पाणी सुटेल ! माझ्या हातचीं तऱ्हेतऱ्हेचीं सांभारीं, स्वादिष्ट तळलेले मासे, सागुतीचे प्रकार, मसालेदार सुर्वे, यांची एकदा ओळख झाली ह्मणजे शंभर जन्मपर्यंत खाणाराच्या जिभेला विसर पडणार नाही—

निंवाजीराव—आग लागोरे त्या तुझ्या वातांनां आणि तुझ्या तोंडाला !

सदोवा—काय भलतेंच बोलतां हें तुम्ही यजमान साहेव ? मीं मेल्यावर मग मोठमोठ्या देवादिकांससुद्धां उपास काढावे लागतील उपास !

निंवाजीराव—(हंसून) एकूण देवादिकांससुद्धां तूं जेवावयास घालतोस तर !

सदोवा—होय महाराज ! जेव्हां मी चुलीवरून फोडणीचे पात्राचें झांकण काढितों, तेव्हां वाफेवरोवर त्या पक्कानाचा मसालेदार घमघमाट जो बाहेर जातो त्यावरच देवादिकांचें पोट भरतें व आपल्या इथेंदेखील मला त्याच घमघमाटावर आपली क्षुधा शांत करावी लागते.

निंवाजीराव—परंतु ज्या दिवशीं उपास असतो त्या दिवशीं तुझ्या देवांचें कसें पोट भरतें ?

सदोवा—त्या दिवशीं त्या वापड्यांनां उपोषणें करावीं लागतात. पण जेव्हां ते मला स्वप्नांत येऊन दर्शन देतात तेव्हां त्यांचीं तीं कृश झालेलीं शरीरें पाहून मला फारच कीं व येते, व ज्या शास्त्रकारांनीं हे उपास शोधून काढिले त्यांनां शिव्या दिल्याशिवाय माझ्यानें रहावत नाहीं.

निंवाजीराव—वरें, पण ह्या तुझ्या वाता संपणारतरी केव्हां ?

सदोवा—महाराज, आणखी थोडेंसें सांगायचें राहिलें. धाकट्या यजमानांनीं तर आपली गांवांत फारच कुचेष्टा आरंभिली आहे.

निंवाजीराव—(मोठ्या अधीरतेनें) काय, काय म्हणतोस ? येशानें ?

सदोवा—होय महाराज ! त्यांचा तो दोस्त विश्वासराव नव्हे का, त्यांचा नोकर पांग्या मला परवां भेटला होता. तो आपण इतके उदार व दानशूर असून आपण अगदीं कवडीचुंबक आहांत ह्मणून मजजवळ आपली एकसारखी निंदा करित होता !

निंवाजीराव—हरामखोर ! पाजी ! ! तो आणखी काय ह्मणत होता ?

सदोवा—ज्याअर्थीं तुम्ही मला इतकें खोदूनखोदून विचारतां त्याअर्थीं मला सांगणें भागच आहे; ऐका तर मग. तुमच्या नांवानें दगड फोडल्याशिवाय वाळासाहेवांनां मुळींच चैन पडत नाहीं. पांग्या ह्मणत होता, आपण जोशीबुवांजवळून असें पंचांग तयार करविलें आहे कीं, त्यांत प्रदोष, एकादशा इत्यादि उपोषणांच्या दिवसांचा मुकाळ; व आपण मोठे कर्मठ व धर्मनिष्ठ असल्यामुळें स्वतः उपास करून घरांतील सर्व मनुष्यांस उपास करण्यास भाग पाडितां; व ह्याप्रमाणें महिन्यांतून पंधरा दिवस उपोषणांत गेल्यामुळें आपले पैसे वांचतात. आणखी दुसरें तो असें सांगत होता कीं, दिवाळी, शिमगा वगैरे सण जवळ आले ह्मणजे आपण कांहींतरी कुरापती काढून नोकरमाणसांवर ताशेरा झाडतां व ह्या युक्तीनें त्यांनां पोस्त वगैरे देण्याचा खर्च सहजरीत्या वांचितां. तो आणखी ह्मणत होता कीं, आपण घराच्या भिंतीस मोठें छिद्र पाडिलें आहे व त्यामुळें

रस्त्यावरील कंदिलाचा सर्व उजेड फुकट मिळून दिवावतीचा खर्च आपणांस मुळीच पडत नाही! तो ह्मणाला, एकदा स्वताच्या घोड्यासाठीं आणलेले चणे आपण तवेच्यांत जाऊन रात्रीस चोरून खात असतांना तुमच्या घोडेवाल्यानें तुझांस यथेच्छ चोपलें! एकदा शेजारणीच्या मांजरानें आपले इथील पोळी चोरून नेली म्हणून आपण कोतवालापाशीं तिच्याविरुद्ध फिर्याद नोंदविलीत! तो आणखी असें ह्मणत होता कीं, आपल्यास कधीं लांबच्या पड्यावर पायीं जावयाचा प्रसंग पडला ह्मणजे आपण आपल्या जोड्यांची कींव करून त्यांचे तळवे झिजू नयेत ह्मणून ते काढून घेऊन बगलेंत मारतां व अनवाणीच चालतां! सर्वच सांगूं लागलों तर मोठें रामायण होईल. आपणांस मारवाडी, चिक्कू, कवडीचुंवक इत्यादि अनेक विशेषणें दिल्याशिवाय वाळासाहेबांचा एकहि दिवस जात नाहीं—

निंवाजीराव—(रागानें लाल होऊन) चूप रहा ! वस्स वस्स, पुरे कर ! त्या हरामखोरास आज चांगलाच हात दाखवीन, तरच नांवाचा निंवाजीराव ! परंतु नीचा ! हरामखोरा ! तुला हें सर्व सांगण्यास लाज कशी वाटली नाहीं ?

[सदोवाला मारावयाला जातो. परंतु सदोवा त्याचे हातीं न लागतां पळतो.

निंवाजी राव त्याला शिब्या देत त्याचा पाठलाग करित त्याचे मागून धावत जातो.

प्रवेश ४ था.

[स्थल—हंसावाईच्या घराचा दिवाणखाना. हंसावाई व तिच्या दोघी मैत्रिणी गजरावाई आणि तारावाई बोलत बसल्या आहेत असा प्रवेश.]

गजरावाई—कायग, कालचा सुधारक तूं वाचलास का ?

हंसावाई—नाहीं गडे ! कां बरं ?

गजरावाई—तूतरी वाई मला अगदीं वेडीच दिसतेस ! ह्मणे कां ? अग, तुझ्यासारख्या तरुण, सुस्वरूप, श्रीमंत विधवेनं सुधारकाचा कोनाकोंपरादिखील धुंडाळला पाहिजे, समजलीस ? कसं तारा, मी ह्मणतें तें खरं कीं नाहीं ?

तारावाई—हेंग काय विचारतेस ! मीदिखील आतां तेंच सुचिवणार होतें. पण तूंच गोष्ट काढलीस हें बरं झालं.

गजरावाई—मगतर जमलंच ! कालच्या सुधारकांत 'पुनर्विवाहास तयार' अशी एक जाहिरात आहे. आपल्याजवळ एक उमेदवार त्या जागेला तयार आहेच ! मग द्यायचा का हिच्या नांवानं अर्ज पाठवून ?

तारावाई—हो हो, बेलाशक ! पण पुनर्विवाहास तयार असलेले गृहस्थ कसे आहेत, काय आहेत, तें पहिल्यानं कळलं तर जरा—

गजरावाई—अं: ! त्यांत आणखी कळायचं काय आहे. आणि खरं ह्यणशील तर ह्यातारा नवरा करणंच चांगलं ! शारदेंतील पदांत ह्यटल्याप्रमाणं

जरठास तरुण हो स्त्री जरी ! ती नवरा ! तो स्त्री परी—

हंसावाई—(रागाचा आविर्भाव आणून) चला, तुम्ही दोघीहि अगदींच चहाटळ आहां ! असल्या तऱ्हेचं हिडीस बोलणं बोलाल असं मला वाई नव्हतं वाटलं !

तारावाई—(हंसून) हं हं ! आतां आलं माझ्या ध्यानांत ! ऐकलं का गजरा, हिला तें पद नाहीं रुचत. तर 'सांवळा वर बरा गौर वधुला !' हेंच हिच्या मोठ्या आवडीचं आहे. (हंसावाईस) खरंना ? कसं मीं अगदीं वरोव्वर ओळखलं ?

गजरावाई—हं हं ! असं काय ? तेंहि कांहीं वाईट नाहीं ह्यणा ! आपले ते नवीन राववहादुर शामसुंदर आहेत खरे—

हंसावाई—हें पहा, मला तुमच्या ह्या असल्या पोरकट चेष्टा मुळींच आवडत नाहींत. अगोदरच वैधव्याच्या डागानं माझं अंतःकरण पोळून गेलं आहे नि त्यांत तुम्ही असं हें कुजकं भाषण करून आणखी डागण्या कां वरं देतां ?

तारावाई—मग, तूं आजन्म असं हें वैधव्याचं दुःखच भोगित रहाणार आहेस वाटतं !

(इतक्यांत पिल्या प्रवेश करितो.)

हंसावाई—(पिल्यास) कायरे, तूं कुणाकडून आलास ?

पिल्या—जी, त्ये आमच धनीसाव यसरंतराव जगताप न्हव का, त्येनीं ह्यो कागूद—

हंसावाई—(चपापल्यासारखी होते व एकदम उठून पिल्याकडून पत्र घेऊन तें पदराखालीं लपविते.) जा वरं तूं. [पिल्या जातो.

गजरावाई—कायग, हें काय गोंडवंगाल आहे ?

हंसावाई—खरंच वाई ! ही काय भानगड आहे आपल्यालाहि ठाऊक नाहीं !

तारावाई—गजरा ! तूं तरी वाई फारच चौकस दिसतेस ! अग, कांहीं का असेना, आपल्याला कशाला त्याची पंचाईत ? (कानाशीं लागते.) चल वाई उशीर फार झाला. चल जाऊं आतां आपण घरीं.

हंसावाई—अग जाल ! एवढी वाई कसली आली आहे ? वसा अमळ. तसं कांहीं यांत गुप्त नाहीं. पण—पण—

गजरावाई—आलं, आलं वरं आमच्या लक्ष्यांत ! वरं येतों आतां आम्ही.
उद्यां येऊं मग सावकाशीनं बोलायला. [उभयतां जातात.]

हंसावाई—वरं झालं. गेल्या एकदाच्या धिंडका लौकर ! त्यांच्याकडून आलेलं पत्र कधीं वाचीनसं मला झालं आहे. (घाईघाईनें पत्र उघडून वाचल्यावर.)
अहाहा ! किती पण गोड लिहिलं आहे पत्र ! खरोखर, या स्वारीचं लग्न झालं असतं ह्यणजे माझ्या मनांतच हा पुनर्विवाहाचा विचार येताना ! मी तो विचार मनांतून दूर करण्याचा पुष्कळ यत्न करतें, परंतु ह्या स्वारीची मूर्ति कांहींकेल्या अंतःकरणांतून ह्यणून टळत नाही ! नि पत्रांत काय वाई पुनर्विवाहाचं मंडण केलं आहे अन् माझं मन वळविण्याचा प्रयत्न केला आहे ! यांच्या या आजच्या पत्रानं मला लहानपणची सर्व आठवण होऊन मन कसं उचंबळून येतं. किती गोड स्वभाव होता तेव्हां ! नि अद्यापीहि स्वारी आपल्या मोहक वाणीनं आणि मिठ्या स्वभावानं प्रत्येकाला भुरळ घातल्याशिवाय रहात नाही ! उगीच नाही, जो तो स्वारीची इतकी मनधरणी करित असतो तो ! मावशी त्यांनां नाहीनाहीं तीं दूषणं देते, त्यांची निंदा करते, परंतु मावशीला हा सुमार नाही कीं, तिकडच्या मनाची अशी चमत्कारिक अवस्था झाल्यावर त्यांनीं वहकूं नये तर काय करावं ? त्यांच्या त्या भिकारड्या चुलत्यानं दुष्टपणानं त्यांची नि माझी ताटातूट केल्या दिवसापासून त्यांची अगदींच वेड्यासारखी स्थिति होऊन गेली आहे. एकदातर ह्यणे विष पिऊन आत्महत्याहि करण्याच्या प्रयत्नांत स्वारी होती ! किती हें तिकडचं मजवर निस्सीम प्रेम ! या पत्रांततर स्वारीनं आपलं सारं हृदय ओतलं आहे. पण इकडे मी त्यांच्यासाठीं कशी सारखी झुरत राहिलें आहे, हें त्यांनां काय माहीत ! परमेश्वरा ! तूंच माझं मनोगत जाणत आहेस. तिकडे दारूचं अति व्यसन जडलं आहे, कर्जवाजारी झाले आहेत, हा सारा त्यांच्या मनाला जें दुःसह विरहदुःख भोगावं लागत आहे त्याचाच परिणाम होय. हीं व्यसनं दूर करून त्यांनां पूर्ववत् चांगल्या स्थितींत आणण्यास मला कितीसा उशीर लागणार—

सारजा—(प्रवेश करून) अवो बाईसाव, मावशीवाय देवास जायच्या खोटी हैती. तुमाळी बलावल्यात. चला विगी विगी.

[दोघीही जातात.]

[पडदा पडतो.]

राववहादुर.

अंक ३ रा.

प्रवेश १ ला.

[स्थल—राववहादुरांची लायब्ररी. एका टेबलासमोर खुर्चीवर एक जंगी पुस्तक हातांत घेऊन राववहादुर बसले आहेत इतक्यांत शास्त्रीवोवा प्रवेश करितात.]

शास्त्रीवोवा—राववहादुर, आपण अगदीं अभ्यासांत गहून गेलां आहां वाटतें ?

राववहादुर—कालच विकत घेतलेल्या ह्या 'डिक्शनरीचीं' पानें फाडित होतीं. ह्या पुस्तकांत फार सुंदर गोष्टी आहेत असें त्या गणपतराव वकिलांनीं मला सांगितलें आहे. तीस—तीस रूपये पडले याला. आमच्यासारख्यांच्या लायब्ररींत असलें गोष्टींचें पुस्तक असलेंच पाहिजे, असें ते ह्मणाले. पण शास्त्रीवोवा, काल आपणास मार मिळाला, त्याबद्दल मला फारच वाईट वाटतें.

शास्त्रीवोवा—आपण विषयांतर करित आहां ! त्या गर्दभाच्या नादीं कुणीं लागावें ? म्हटलें आहेः—

अहो दुर्जनसंसर्गात् मानहानिः पदे पदे ।

पावको लोहसंगेन मुद्गरैरभिहन्यते ॥

राववहादुर—वरें तें राहूंया. मला माझ्या आईवापांनीं सर्व शास्त्रें पढविलीं नाहींत. नाहींतर ह्या पृथ्वीच्या पाठीवर जेवढें ह्मणून ज्ञान आहे तेवढें सर्व मिळविण्याची मला अत्यंत इच्छा होती.

शास्त्रीवोवा—अशी इच्छा आणि ती आपल्यासारख्याच्याठिकाणीं उत्पन्न होणें हें सुदैवच होय. यांत तिलप्राय संशय नाहीं. म्हटलें आहे—

आहारनिद्रा भयमैथुनंच । सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् ।

ज्ञानं हि तेषामधिको विशेषो । ज्ञानेन हीनः पशुभिः समानः ॥

ठीक आहे, आम्ही आपली इच्छा पूर्ण करूं.

राववहादुर—पण मी अगदींच अज्ञान आहे.

शास्त्रीवोवा—ज्यास ज्ञान नाहीं तो पशूच म्हटला पाहिजे! कारण—

साहित्यसंगीतकलाविहीनः । साक्षात् पशुःपुच्छविषाणहीनः ।

तृणं न खादन्नपि जीवमानः । तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥

अशी भर्तृहरीची उक्ति आहे.

राववहादुर—आपलें प्राकृत अगदीं रास्त आहे.

शास्त्रीबोवा—ज्ञान प्राप्त करून घेण्यास आपण बहुत उत्सुक दिसता; पण आपला कुठपर्यंत अभ्यास झाला आहे याची आम्हांला पहिल्याने, थोडीशी कल्पना झाली पाहिजे. (कपाटाकडे वोट दाखवून) हे सर्व ग्रंथ आपण वाचले असतीलच ?

राववहादुर—(डोकें खाजवून) अभ्यास हटला तर मला लिहितांवाचतां येतें. आमचे विद्वान् मित्र ते रविवारपेठेतले गणपतराव वकील नव्हेतका त्यांनीं ह्या नवीन पुस्तकाचीं पानें नीट फाडून ठेवण्यास मला सांगितलें आहे. ते तीं वाचून मग मला त्यांतील वाचावयाजोगते भाग निवडून देणार आहेत. उगाच डोळेफोड करून कोण घेतो. आम्हीं मोठ्या माणसांनीं प्रत्येक पुस्तक वाचलें तर मग आमचें मोठेपण काय कामाचें ? तथापि आम्हांला थोरपणासाठीं मोठमोठीं पुस्तकें विकत घ्यावीं लागतात. पुस्तकें विकत घेऊन आम्ही तीं या कपाटांत भरून ठेवितों. नंतर तीं आम्ही आमच्या स्नेह्यांना वाचायाला देतो—

शास्त्रीबोवा—आपलें ह्मणणें अगदीं यथार्थ आहे. अस्तु. आतां आपणास कोणत्या विषयाच्या अध्ययनास प्रारंभ कर्तव्य आहे ? तर्कशास्त्रपारंगत होण्याची आपली इच्छा आहे काय ?

राववहादुर—काय तर्कशास्त्र ? वाः शास्त्रीबोवा ! कमाल केलीत ! आम्हांला तर्कटें करण्याची विद्या शिकवून तुरुंगांत पाठविण्याचा आपला मनसुबा आहे वाटतें.

शास्त्रीबोवा—अहो तर्कशास्त्र नव्हे, तर्कशास्त्र तर्कशास्त्र ! ह्या शास्त्राच्या साहाय्यानें शास्त्रीय पद्धतीनें वादविवाद करून प्रतिपक्षाचें खंडन करितां येतें व विचारशक्ति बहुत प्रज्वलित होते.

राववहादुर—नको नको, तें शास्त्र आम्हांला पसंत नाही ! आम्हांला दुसरी एखादी राववहादुरांच्या योग्यतेला साजेल अशी विद्या शिकवा.

शास्त्रीबोवा—राववहादुरांची मर्जी असल्यास नीतिशास्त्राचे पाठ देण्यास मी सिद्ध आहे.

राववहादुर—काय चमत्कार आहे ! मला तुम्ही नीतिशास्त्र शिकविणार ? अहो, मजसारख्यांना नीति ती अधिक काय शिकविणार ? मी काय अनीति करितों ? शास्त्रीबोवा, तुम्हीं माझी थड्या मांडली आहे असें मला खास वाटतें. मला तुमचें नीतिवीतीचें शास्त्र नको !

शास्त्रीवोवा—मग आपली वेदांतविषयाचें अध्ययन करण्याची इच्छा आहे?

रावबहादुर—(आश्चर्यकारक मुद्रेनें) वेदांत ह्मणजे काय आहे? त्यांत काय सांगितलें आहे शास्त्रीवोवा, सांगा पाहूं.

शास्त्रीवोवा—त्यांत सच्चिदानंदस्वरूप ब्रह्माचें विवेचन केलेलें असून एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म असें प्रतिपादन केलें आहे. जीवात्मा ह्मणजे आपला आत्मा आणि परमात्मा ह्मणजे परब्रह्म हे कांहीं भिन्न नाहींत, परंतु एकच आहेत. ह्मणजे त्यांचें पूर्ण व सार्वकालिक तादात्म्य आहे असें वेदांतांत सिद्ध केलें आहे. माया ह्मणजे काय? उपाधि ह्मणजे काय? सत् ह्मणजे काय? असत् ह्मणजे काय? ह्या सर्व गोष्टींचा विचार त्यांत केला आहे. जग मिथ्या असून आपल्या अज्ञानानेंच केवळ तें सत्य भासत आहे; सत्यज्ञान ह्मणजे ब्रह्म, इत्यादि इत्यादि यच्चयावत् ब्रह्मज्ञान त्यांत सांगितलें आहे—

रावबहादुर—जळो तें ज्ञान—आग लागो त्याला! तें ब्रह्मज्ञान नव्हे तर तो ब्रह्मघोंटाळा आहे.

शास्त्रीवोवा—मग रावबहादुर, आपणाला मी काय शिकवूं?

रावबहादुर—खरोखर सांगूं, मला पत्रें लिहिण्यास शिकवा.

शास्त्रीवोवा—फार उत्तम आहे. जशी रावबहादुरांची आज्ञा. आपल्यास पत्रें लिहिण्यास शिकविण्यापूर्वी आपल्याला शुद्धलेखनाविषयीं चांगलें ज्ञान झालें पाहिजे व तें करून देण्यासाठीं पहिल्यानें मला आपणास वर्णविचारांविषयीं थोडक्यांत सांगितलें पाहिजे. वर्णविचारांत वर्णांचा व त्यापासून होणाऱ्या अक्षरांचा विचार सांगितला असतो. वर्ण म्हणजे अपासून ज्ञपर्यंत जे भाषेंतील साधे ध्वनि ते. वर्णांमध्ये दोन भेद आहेत—स्वर आणि व्यंजनें. ज्यांच्या साहाय्यानें अक्षर सिद्ध होतें ते स्वर. स्वरावांचून ज्यांचा पूर्ण उच्चार होत नाहीं तीं व्यंजनें. स्वर सोळा आहेत. अपासून अः पर्यंत. यांत अ इ उ ऋ लृ हे ऋस्व स्वर. आ ई ऊ ऋ लृ हे दीर्घ स्वर. ए ऐ ओ औ हे संयुक्त स्वर. अं हा अनुस्वार आणि अः हा विसर्ग. व्यंजनें कोणतीं तें रावसाहेब जाणत असतीलच—

रावबहादुर—(उतावळीनें) क, ख, ग—

शास्त्रीवोवा—वः, आतां आपण फारच उत्तम उत्तर दिलें. तर मग आतां स्थानविचाराकडे थोडेसे वळूया. मुखाच्या ह्मणजे तोंडाच्या ज्या स्थानापासून जो वर्ण निघतो तें त्या वर्णाचें स्थान होय. आतां रावबहादुर क, ख, ग, म्हणा पाहूं.

राववहादुर—क, ख, ग, घ, ङ, च, छ ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ—

शास्त्रीबोवा—अहो पुरे पुरे! आतां हे उच्चार कुठून निघाले सांगा पाहूं?

राववहादुर—कानाच्या खालून. (मानेजवळ वोट दाखवितो.)

शास्त्रीबोवा—पण त्या अवयवास काय म्हणतात?

राववहादुर—मान.

शास्त्रीबोवा—ह्मणजे कंठ. आणि हे उच्चार त्या भागांतून निघाले ह्मणून त्यांचे कंठस्थान समजावे. आतां राववहादुर प् फ् व् ह्मणा पाहूं.

राववहादुर—प, फ, व, भ, म, य, र, ल, व, श—

शास्त्रीबोवा—वस वस!! यांचे उच्चार कुठून निघाले सांगा पाहूं?

राववहादुर—(मिशांजवळ वोट दाखवून) मिशांतून.

शास्त्रीबोवा—ह्मणजे ओंठांतून आणि ह्मणूनच त्यांचे ओष्ठस्थान झटलें आहे?

राववहादुर—होय माझ्या लक्ष्यांत आलें. तोंडांतून उच्चार आला खरा!

(स्वगत) शुद्धलेखनविद्या शिकण्यांत खरोखर मोठी मजा आहे!

शास्त्रीबोवा—राववहादुर, आतां आपण ओ औचा उच्चार करा पाहूं.

राववहादुर—(मोठ्याने) ओ औ अं अः क ख ग घ ङ च छ—

शास्त्रीबोवा—छे बुवा!! वरें, ह्यांचे स्थान कोणचे असावे वरें?

राववहादुर—(तोंड वेडेवांकडे करून) तोंडाच्या पोकळींतून.

शास्त्रीबोवा—ह्याला कंठोष्ठस्थान ह्मणतात, समजलात? कारण ह्यांचा उच्चार कंठ व ओष्ठ ह्यांच्या साहाय्याने सिद्ध होतो.

राववहादुर—धन्य, धन्य! आज मला कितीतरी ज्ञानप्राप्ति झाली आहे!

शास्त्रीबोवा—आज आपण इथेंच थांबूं या. उद्यां तालुस्थान, दंतस्थान व नासिकास्थान यांविषयीं विचार करूं.

राववहादुर—पण तीं शिकण्यांत आजच्यासारखीच मजा आहे का?

शास्त्रीबोवा—(उपरणें सांवरित जाण्याच्या तयारीनें) तें काय विचारतां! ह्याहूनहि अधिक गम्मत वाटेल.

राववहादुर—माझे आईबाप कितीतरी मूर्ख, गाढव, बैल हो! मला इतका मोठा केला, पण हें शिकविलें नाहीं! वरें शास्त्रीबोवा, आपण घरीं जाण्याचे आधीं माझे एक नाजुक काम करायचें आहे—

शास्त्रीबोवा—कसलें इतकें नाजुक काम ?

रावबहादुर—(वाजूस नेऊन) मी एका सुंदरीवर मोहित झालों आहे. तिला एक पत्र लिहायचें आहे.

शास्त्रीबोवा—हंहं ! मग प्रेमपत्रिका लिहून पाहिजे होय ?

रावबहादुर—परंतु ती फारच सुरेख उतरली पाहिजे !

शास्त्रीबोवा—ठीक आहे. परंतु ती गद्यांत पाहिजे कीं पद्यांत ?

रावबहादुर—काय झटलेंत ? गद्या पद्या तें काय ? आपल्याला बुवा तें कांहींच ऋळत नाहीं. तुम्ही आपली कागदावरच लिहून द्या कशी !

शास्त्रीबोवा—अहो लिहून देणार कागदावरच ! पण ती गद्यरूपानें असावी कीं पद्यरूपानें असावी, तें विचारतों.

रावबहादुर—तुम्हीतरी कसले मनुष्य हो ! मीं तुम्हांला एकदा सांगितलें ना ? कीं मला तुमचा तो गद्याहि नको आणि पद्याहि नको ह्मणून !

शास्त्रीबोवा—गद्यांतहि नको आणि पद्यांतहि नको ह्मणजे आटपलेंच ! मग कांहीं लिहायलाच नको ह्मणाना ? (जाऊं लागतो.)

रावबहादुर—असे रागावतां कां शास्त्रीबुवा ? गद्या ह्मणजे काय व पद्या ह्मणजे काय तें मला पहिल्यानें सांगातर खरें.

शास्त्रीबोवा—अहो गद्या पद्या नव्हे गद्य पद्य ! जें गद्य नव्हे तें पद्य, व पद्य नव्हे तें गद्य !

रावबहादुर—गद्य नव्हे तें पद्य आणि पद्य नव्हे तें गद्य ! (मोठ्यानें हंसतो.) शास्त्रीबोवा, अशी लटपटपंची करूं नका. काय तें नीट समजावून सांगा.

शास्त्रीबोवा—अहो आपण व्यवहारांत जें भाषण करतो त्याला गद्य ह्मणतात.

रावबहादुर—काय आश्चर्य आहे पहा ! आज माझी चाळिशी उलटून गेली व इतके दिवस मी बोलत होतो तें सर्व गद्यांत असून मला गद्य म्हणजे काय हें अजूनपर्यंत कळलें नव्हतें ! बरें आतां पद्य ह्मणजे काय तें सांगा पाहूं ?

शास्त्रीबोवा—

आधींच मर्कट तशांतहि मद्य प्याला,

झाला तशांत जरि वृश्चिकदंश त्याला,

झाली त्यास तदनंतर भूतबाधा,

चेष्टा किती मग वदुं कपिच्या अगाधा !

हें पद्य, समजलांत ?

बोवा—अहो गद्यापद्या नव्हे, गद्यपद्य! जें गद्य नव्हे तें पद्य व पद्य नव्हे तें गद्य! [अंक ३ रा, प्रवेश १ ला, पृष्ठ ४४.]

राववहादुर—वरें तर, मला पद्यांतच लिहून द्या. परंतु तें असें उत्तम लिहून द्याल कीं, तें वाचून तिच्या काळजाचे तुकडेतुकडेच झाले पाहिजेत !

शास्त्रीवोवा—परंतु त्याचा आरंभ कसा करूं ? हे मृगनयने, तुझ्या नेत्रकटाक्षांनीं मला अगदीं जर्जर करून टाकिलें—

राववहादुर—छेछे! तसलें कांहींएक लिहून नका हो! मला दांडपट्टा खेळतां येतो हें तुम्ही विसरलांत वाटतें ! आतां मला जर्जर करण्याची कुणाची प्राज्ञा आहे ?

शास्त्रीवोवा—फार उत्तम आहे ! उद्यां मी लिहून घेऊन येतो. ती पसंत पडल्यास पाठवावी.

राववहादुर—ठीक आहे. पण ती पद्यांत पाहिजे पद्यांत, वरें !

शास्त्रीवोवा—वरें आहे. आतां येतो मी.

[जातो.

राववहादुर—कोण आहेरे तिकडे ? दौलू ?

दौलत्या—(प्रवेश करून) जी.

राववहादुर—अरे तो शिंपी माझे नवे कपडे घेऊन आला काय ?

दौलत्या—जी व्हय. तो भाईर वाडुळ वसंलाया. आपुन पंतोजीजवळ लिवायला गुतला व्हतां हनुनशान् त्येला आंतमंदी येऊ न्है दिलं पगा.

राववहादुर—येऊंया त्याला इकडे. (दौलू जातो. शिंपी हातांत कपड्यांचे दोचकें घेऊन प्रवेश करितो. त्याचे वरोवर त्याचा लहान मुलगाहि येतो.)

शिंपी—रामराम रावभादुरसाब !

राववहादुर—कायरे लेका, कपडे शिवायला इतके दिवस कां लावलेस ?

शिंपी—नाहीं सरकार ! पंचवीस णोकर भाज्याणें लाउणशेनी, आपल काम झपाटल. काम कस पर-णामी काम झालय अक्षी ! गुसत पघत न्हाव !!

राववहादुर—ती परवां तुमान पाठविलीस ती कितीतरी घट्ट ! माझे पाच आंत शिरेनात ह्णून ती फाडून आंत पाय घालावे लागले. तसेंच तें पैरण पहा, त्याचा गळा मला फाडावा लागला इतका अरुंद.

शिंपी—इची भन ! म्यां ती किती पन सैल ठिवली व्हती ! ! रावभादुरांची सवारी इक्त्यामंदी छातीमंदी तटाट भरली अक्षी ! (हंसतो.)

राववहादुर—पण ह्या गुंज्या पहा किती वांकड्या लाविल्या आहेस त्या ! आणि ही फीत आंतल्या वाजूस कां म्हणून लाविलीस ?

शिंपी—म्हाराज, मोटमोट रावसायेब, रावभादुर अशाच तन्हेण फीत लाउनशेनी घ्येल्यात. अलीकड अशीच फासण निगालिया.

राववहादुर—(शिंप्याच्या अंगाजवळ जाऊन त्याचा कवजा धरतो.) अरे लेका ! पण हा कपडा तू माझ्यांतून खास चोरला असावास ! माझाच तो नाझाच. बोल, चोरलास कीं नाहीं ? चोर हरामखोर !

शिंपी—ह्यो कपडा इतका उंची आन् व्येस दिसला की, माज मन त्यावर अक्शी वसल. मी रावभादुरांचा शिंपी आन् मंग मला नग का असल भपकदार कपड वापरायला ?

राववहादुर—वरें, माझे नवे कपडे घालून पाहूंदे.

शिंपी—हंहं, रावभादुर ह्ये काय ? आपल्यासारक्या थोर मानसांणीं अस सवता कपडे चढवाव ? ह्ये सोभत का ? गड्यांणा हांक मारा की !

राववहादुर—पांझ, अरे पांझ ! (पांझ भपक्याच्या पोषाखांत येतो.)

शिंपी—(पांझस) मी ह्याराजांस पोश्याक चढवितों. चल तूंवी हात लाव. (शिंपी व पांझ राववहादुरांस पोषाख चढवितात.)

शिंप्याचा मुलगा—सरदारभादुर, तुमी लय व्येस दिसतां पगा ! (लवून मुजरा करितो.)

राववहादुर—(स्वगत) काय ! मला यानें सरदारवहादुर म्हटलें ? पहा, पोषाखाचा काय महिमा आहे तो ! जर मी असें न करितों तर मग मला कोणीतरी सरदारवहादुर ह्णतें काय ? (उघड) हें घे बक्षीस ! (रुपया फेंकतो.)

शिंप्याचा मुलगा—शिरीमंत, लई लई उपकार झाले—

राववहादुर—हे घे आणखी ! (दोन रुपये फेंकतो.)

शिंप्याचा मुलगा—शिरीमंत सरकार अक्षी दयाळु हैती !

राववहादुर—ही घे आणखी चिरीमिरी. (पांच रुपयांची नोट फेंकतो.) (स्वगत) आतां मात्र फजितीची वेळ आली. जरका ह्या मुलानें आतां राजाधिराज म्हटलें तर याला मी काय देऊं ? ह्याला द्यावयाला आतां माझ्या खिशांत कांहीं उरलें नाहीं.

[शिंपी व त्याचा मुलगा मोठ्या अदवीनें लवून मुजरा करून जातात व दुसऱ्या बाजूनें राववहादुर व त्यांचा नोकर पांझ्या हे उभयतां जातात.]

प्रवेश २ रा.

[स्थल—रावबहादुरांच्या घराची मागीलदारची पडवी. दौलत्या प्रवेश करतो.]

दौलत्या—पोर पन् पोर हाय ! अशी नक्रवाज आन् गुल्जार पोर वाच्यान् आपुनतर समद्या जल्मांतवी पगीतली न्है ! अग वाय—वाय ! काय विजलीवानी चमकतिया ! (मिशांवर हात फिरवून) ह्यो पट्या ती आवा खास पटकावनार. आन् माज फुईकड वाडूळ जान्याच कारनतरी काय हाये ? जरा रडत ग्येलो आन् म्हंगालो 'फुई, आतां न्है आपुन तुजसंग न्हानार !' म्हंजी ती म्हंगनारच की दगडीसंग तुज लगीन व्येगीनशेनी करून घेतो म्हुन. कशी व्येस काडलीया युगूत ! ह्या युगुतीपरमानं फुई व्हय तर ह्मंगाली—पन् त्या पोरीच डोकस न्है दिसत थान्यावर. तिच समद ध्येन त्या मेल्या पांग्यावर गुतलस दिसतया. काय ल्यो ल्योकाचा वानर—पांग्या आन् हीयेडी पोर त्येचवर कशापाई इक्ती भाळलिया ! (खिशांतून आरशीची डवी काढतो व तींत तोंड पाहून) ल्यो का माज्यासारका मरदतरी दिसतुया व्हय ? शीः ! ल्यो काय माकडतोंड्या माज्यासारका दिसनार ! (मिशांला पिळ देतो) वाः ! माजा कसा ह्यो काळभवार पानीदार चहेरा आन् ल्यो ल्योकाचा घुवडावानी असूद कसा वंगळ दिसतुया ! येडीर येडी पोर ! माज्यासारका दाना टाकुनशेनी ल्यो माकड तिला गमतो व्हय ? रातदिस मी तिच्या संगसंगच न्हातो, ग्वाडग्वाड वोलूनशेनी तिची मनधरनीवी करतो, पर मस्नी पगीतलर पगीतल की ती रांड डाकीन जसी कुन्यावानी वस्कन् अंगावर येतीया ! आन् ल्यो पांग्या आला ह्मंजे मंग ! मंग कशी गालामदी अक्शी गुलुगुलु हसतीया. दगडे ! मी काय तुज घोड मारल हाय व्हय ? ती रांड हीं समदीं सोंग करतिया सोंग ! खर म्हंगाल, तर तिला मीच लइ प्यार हाये. अर घेवा घेवा ! त्यें दिसा तिच त्या मुरक्यान् आपुनतर ग्येलो—ग्येलो—अक्शी बेजार होऊनशान ग्येलो ! आन् फुइन पर परवा मस्नी सांगल हाय, की, दगडीसंगच तुज व्येगीन लगन करूनशान घेतो म्हुन. आता ह्यो पट्या दगडीचा घरधनी व्हनार ! आन् आता ती फटाकडी दिसलीर दिसली की आपुन तिला घट्ट दाबूनशेनी धरनार ! शीः, आतां आपल्या वाच्यान्वी निंगायचा नाय दम ! (किंचित् विचार करून) कस कस ?—ती आलीर आली की डवोळ्यांत कायबी ग्येल्याच डवांग करूनशान जाव तिच्याकड हळूहळू आन् हूं काय ! (समोर कोणी येत आहे असें पाहून) अर आलीर आली ! (पटकन् डोळे चोळूं लागतो. समोरून पांग्या येतो त्यास दगडी समजून घट्ट पकडतो.)

पांग्या—अर, मल्ली कोन समजला हैस ? मी काय तुजी वाईलविईल हाय, व्हय ?

दौलत्या—अग नसलीस म्हुनशेनी काय झाल ? व्हशील दो दिसांनीं.

पांग्या—(स्वगत) ह्यो ल्योकाचा त्या दगडींवर आसक होऊनशेनी मलाच दगडी समजतुया. (चोरआवाजानें उघड.) पन ह्ये काय ! कुनी पगीलविगील तर थुकल की त्वांडावर ! मेली मणांची नसली तरी जणांची—(घावरल्यासारख्या आवाजानें) अव—अव—फुये आल—फुये ! अव—पला पला—

(दौलत्या घावरून चटकन् डोळे उघडतो. तों हंसत असलेला पांग्या त्याच्या दृष्टीस पडतो. त्याबरोबर ओशाळतो.)

दौलत्या—(हंसण्याचा आविर्भाव करून) कशी क्येली गम्मत !

पांग्या—ल्योका तूं क्येली की म्यां ? ल्योकाला वर नाक करूनशेनी बोलायावी सरम वाटत न्हे ! घरांत चाकर मानसांसंगतीं असल ढंग करित असतोस व्हय ?

दौलत्या—(रागावून) ल्योकाची मिजास पगा मिजास ! कस ढंग क्येलर ? आन् क्येल म्हुन तुज्या वाच काय ग्येल ? मुस्काट फोडूनशान घ्येशील लय बोलशील तर. तुज्या वाच काय भय हाय व्हय ?

(दोघे हातघाईवर येतात. पांग्या दौलत्याला खालीं पाडतो. इतक्यांत रावबहादुरांची 'दौलू दौलू' अशी हांक ऐकूं येते त्याबरोबर दौलू रागारागानें निवून जातो.)

पांग्या—(आपल्याशींच) ल्योका, त्या दगडीच आजपुन नावतर काड हंजी दावतो तुला कसा काय हाय माजा कचका !

दगडी—(प्रवेश करून) ह्योर कोन हत ! चोरीबिरीतर करायाचा मनमुवा न्हे ना ?

पांग्या—(हंसून) अग व्हे व्हे, चोरीच कराया आलुया. (दगडीचा हात धरून) तुला चोरूनशान न्हेयाची हाय ना, म्हुनतर आलोय हत. वर योक—

दगडी—असला चाठालपना मल्ली न्हे खपायचा ! त्ये पगा रावभादुर येत्यात. आटपा आटपा लौकर. ह्यो कागद मंजुलाबायसायवांनीं त्या तुमच्या इत्सासरावाची दिलाया; हा घ्या, आन् दौडा लौकर.

[उभयतां जातात.]

प्रवेश ३ रा.

[स्थल—रावबहादुरांचा दिवाणखाना. रावबहादुर पार्टीस जाण्याचा फॅशनेबल ड्रेस करून तोंडांतील चिरूटाचे धुराचे लोळ टाकित दिवाणखान्यांत ऐटीने पदक्षेप करित आहेत असा प्रवेश.]

रावबहादुर—(स्वगत) कांहीं करा, ज्यांतल्यांत हिची आपली लुडवुड आहेच ! ही व्याद इथून तोंड काळें करती, ह्यणजे सुटलों असतों एकदाचा या त्रासांतून ! काल मावशीकडे जायची तीसुद्धां गेली नाहीं. आतां म्हणे आपण कधींच माहेरीं जाणार नाहीं, इथेंच मरणार—पण शिची लवकर मरतहि नाहीं ! गांवांत प्लेग, महामारीनें शेंकडो लोक मरतांत पण ह्या शिंचीला प्लेगहि होत नाहीं नि पटकीहि नेत नाहीं—

ह्याळसाबाई—(प्रवेश करून) कां, कसला विचार चालला आहे ? हौस फिटली नाहीं वाटतं अजून ? आपल्या या अशा ढंगांनीं घरदार धुळीस मिळाल्या-विना नाहीं रहायचं वरं ! काय ह्यणे रावबहादुर ! रावबहादुर म्हणण्यापेक्षां ढंगवहादुर ह्यणणंच आपल्याला जास्त शोभेल—

रावबहादुर—काय त्रास पहा ! तूं इकडे आलीसतरी कशाला ? कुर्गीं बोलावलें होतें तुला ? जा जा, चालती हो पाहूं घरांत; मला या वेळीं फार राग आला आहे !

ह्याळसाबाई—अववव ! केवढा पण राग ? त्या रागाची दाखवा जा कुणाला हवी त्याला भीति ! माझ्या समोर असलीं सोंगं नाहीं खपायचीं वरं ! ह्यणे इथून चालती हो ? कां जाईन मी ! आणखी कुणी मेले लफंगे डोकीवरून हात फिरवायला यायचे असतील वाटतं ! द्या, खुशाल त्यांनां घरदार लुटून द्या नि मग वडिलांचा दोरी वळण्याचा अगर हेलपाटीचा धंदा करित स्वस्थ वसा.

रावबहादुर—तूं आतां तोंड आटपतेस कीं नाहीं ! का तुला—चूप—चूप ! ते पहा यशवंतराव येताहेत—

ह्याळसाबाई—(त्याच्याकडे पाहून हंसून) आपले मित्र यशवंतराव दिवाळखोर नव्हेत हो ते ! नीट पहा, ते विश्वासराव येत आहेत.

रावबहादुर—कोण, विश्वासराव का तो ? ही पिडा कशाला आली ? (ऐटीत उभा रहातो. इतक्यांत विश्वासराव आंत येऊन रामराम करतो.)

विश्वासराव—रामराम राववहादुर ! आपल्याला राववहादुरीची पदवी मिळाल्याचें ऐकून मला फार आनंद होत आहे. या आनंदकारक गोष्टीबद्दल आपलें अभिनंदन करण्याला आणि—

राववहादुर—आणि काय ? बोला झटपट, मला जरूरीचें काम आहे.

विश्वासराव—आणि-आणि आपल्या चरणांपाशीं एक नम्र विनंति करायला मी आलों आहे.

राववहादुर—माझ्या चरणांपाशीं विनंति करायला आलां आहां ? ठीक आहे. (पाय पुढें करितो.) करा काय विनंति करायची ती त्यांच्यापुढें.

झाळसावाई—(राववहादुरांस एकीकडे) हें काय ? शुद्धीवर आहां कीं नाहीं आज ? ते काय म्हणतात तें ऐकून घ्याल कीं नाहीं !

विश्वासराव—आतं जी गोष्ट मी बोलणार आहे ती थोडीशी संकोचाची तर खरीच-वास्तविक हें बोलणें माझ्या वतीनें दुसऱ्या कुणीतरी करावयास पाहिजे होतें. परंतु गोष्ट निकरावर आली असल्यामुळे या वेळीं संकोच, लाज, भीड वगैरे सोडून वागावें लागत आहे, याबद्दल मला क्षमा असावी. मीं दोन वर्षांपूर्वीच ति-हाइताकडून मंजुळावाईला मागणी घातली असून माझ्या त्या विनंतीला आपण मान दिला, व आमच्या लग्नाचा वाङ्निश्चयहि केला हे आपले मजवर मोठे उपकार आहेत. आपल्यासारख्या राववहादुरांचे जामात होणें हें मी एक मोठें भूषण समजतो आणि माझ्यासारखा जांवई मिळविण्यांत आपल्यालाहि आनंद वाटला पाहिजे असें मला वाटतें. आह्मां उभयतांचें परस्परांवर केवढें प्रेम जडलें आहे ही गोष्टहि आपल्यापासून गुप्त नसेल. एवढ्या सर्व गोष्टी जमून आल्या असतां व आमच्या लग्नाचें ठाम ठरल्याचें सर्वतोमुखीं झालें असतां, आपण आपला पूर्वीचा ठराव रद्द करून त्या भिक्कारज्या यशवंतरावाला जांवई करण्याच्या विचारांत असल्याची अमंगळ बातमी माझ्या कानीं आली आहे, आणि म्हणूनच आज मी सर्व लाजलज्जा गुंडाळून आपला खराखरा विचार काय आहे तें समजून घेण्यासाठीं आलों आहे. वास्तविक पाहूं गेलें असतां वाङ्निश्चय आणि लग्न यांत मोठासा फरक नाही. एकदां वाङ्निश्चय झाला असतां तसेंच कांहीं विशेष कारण असल्याविना लग्न मोडणें हें कोणालाहि शोभण्यासारखें नाही. माझ्यांत आपण कोणतें व्यंग पाहिलें आणि यशवंतरावांत काय अधिक पाहिलें कीं आज आह्मां उभयतांच्या जुळून आलेल्या प्रेमांत हा असा अकल्पित विघड करित आहां ? माझ्या हातून असा अपराधतरी कोणता घडला ?

राववहादुर—(ऐटीनें) वस, एकदा सांगितलें नाहीं कीं मला तुमच्याजवळ जास्त बोलण्यास सध्या फुरसत नाहीं म्हणून ? ज्याला पदवी मिळाली असेल, अगर जो सरदारघराण्यांत जन्मला असेल, त्यालाच मी आपली मुलगी देणार ! तुमच्यासारख्या भिकारज्याला मी कधींहि आपला जांवई करणार नाहीं. व्हा पाहूं मुकाट्यानें इथून चालते ? जास्त किटकिट करूं नका. सध्या मला वेळ नाहीं. त्या कचरपूरच्या नवाबाला पानसुपारी देण्यासाठीं आज सभा आहे तिकडे मला गेलें पाहिजे. (घड्याळ पहातो.)

विश्वासराव—राववहादुर ! पदवीच्या आणि सरदारघराण्याच्या खुळानें आपल्या डोक्याला भ्रम झाला आहे. अंगीं काडीची योग्यता नसतां हांजीहांजी करून आणि साहेबलोकांचे वूट पुसून पदवीचा विला छातीवर अडकविल्यानें लोकांत योग्यता रतीभरहि वाढत नसते ! अशा शेंकडोंशें जरी पदव्या मिळविल्या तरी त्यांची किंमत कस्पटाहूनहि जास्त नाहीं, असें मी समजतो. गाढवाच्या पाठीवर साखरेच्या गोणींच्या गोणी लादल्या तरी त्या गाढवाला साखरेची रुची आणि किंमत थोडीच कळावयाची आहे ! मोराचीं पिसें लावून एखादा डोमकावळा मोरासारखें नृत्य करीन ह्मणेल तर त्याला तें थोडेंच साध्य होणार आहे ! या अशा पदवीनें त्या मनुष्याचें जास्त हंसूच होत असतें. तेव्हां आपण आपल्या डोक्यांतून या विलक्षण वेडाला जितक्या लवकर घालवाल तितकें वरें. आतां सरदारघराण्यासंबंधींहि अशीच गोष्ट आहे. नांव सोनूवाई आणि हातीं कथलाचा वाळाहि नाहीं ! अशीच सरदारघराणीं सांप्रत आपल्याला फार आढळून येतील. नांवामागें श्रीमंत ही पदवी लावून घ्यावयाची आणि पैशा दोन पैशांसाठीं एखाद्याची हांजी हांजी करून पोटाची खळगी भरावयाची, असे सरदार मीं कितीतरी पाहिले आहेत. माझ्या नांवामागें रावसाहेब, राववहादुर वगैरे पदवी लावायला नाहीं खरी, त्याचप्रमाणें श्रीमंत किंवा सरदार वगैरे ह्मणविण्यास, सरदारघराण्यांतहि माझा जन्म झालेला नाहीं ही गोष्टहि खरी ; तथापि मीं स्वकष्टानें आणि स्वताच्या कर्तबगारीनें आजची स्थिति प्राप्त करून घेतली आहे. गरीब खऱ्या, परंतु कुलीन आणि जुनाट घराण्यांत माझा जन्म झाला आहे. मी आत्मप्रशंसा करतो असें कोणी ह्मणेल तर म्हणो, पण मी स्पष्ट सांगतो कीं, माझ्यासारखा जांवई प्राप्त होण्याला आपली सवळ पुण्याई पाहिजे. आपण अशा ऐन घटकेस आपला विचार बदलणें हें—

५१

राववहादुर—वस वस ! मी तुमचें पुराण ऐकूं इच्छित नाहीं. तुझांला पदवी मिळालेली नाहीं किंवा तुझी सरदारघराण्यांतील नाहीं, तेव्हां माझी मुलगी मी तुझांला साफ देणार नाहीं. तुम्ही आतां एक क्षणभरहि इथें राहूं नका. एकदम चालते व्हा! [विश्वासराव संतापून आणि खिन्न होऊन जातो.

ह्याळसाबाई—काय हें, तुझीं त्या गृहस्थाचा असा काय अपमान केला हा ! जरा कांहींतरी भीति बाळगायची होती ! नि तुम्हीतरी कुठं सरदार-घराण्यांतले आहांत, कीं, सरदारच जांवई करणार तो ! मामंजींनीं स्वकष्टानंच उदर-निर्वाह केला; माझ्या वडिलांनींही पण स्वताच्या पराक्रमानं एवढी संपत्ति मिळवून माझ्यासह ती तुमच्या हवालीं केली. तुझी सरदारी मिळवायला कुठं दिवे लावायला गेलां होतां ! स्वतां कवडी मिळविली नाहीं ती नाहींच, नि आयत्या पिठावर रेघोट्या ओढण्याचीसुद्धां अंगीं अकल नाहीं !

राववहादुर—चूप कर ! तुझा वाप हेलपाटी करित होता त्याचें लांछन तुला, मला काय त्याचें !

ह्याळसाबाई—मग हेलपाटीवाल्याचीच मुलगी बायको केलीतना ? तरी वरं, माझ्या वडिलांनीं पैसा कमवून तुमच्या घरांत ओतला म्हणून आज डोक्यावर ही अशी पगडी चढवायला मिळते आहे. नाहींतर आज इथं हेलची पाटीच चढली असती !

राववहादुर—वस वस, फाजीलपणा करूं नकोस, सांगून ठेवतां ! चांभाराच्या देवाला खेटराचीच पूजा पाहिजे ! तुला मी ममतेनें वागवतां तें नाहीं कामाचें. तूं आपल्या कामाला चालती हो कशी ! आहो आमच्या योग्यतेप्रमाणें जांवई करणार ? तुला कुणीं मध्यें लुडबुड करायला सांगितलें. माझ्यासारख्या राववहादुरांची मुलगी असल्या भिकारज्याच्या पदरीं बांधायची ! छत्, हें कदापिहि घडणार नाहीं !

ह्याळसाबाई—मला कुणीं लुडबुड करायला सांगितलं ? ह्यणजे माझा कांहींच अधिकार नाहीं वाटतं ? (वेडावून) म्हणे, कदापिहि ही गोष्ट घडायची नाहीं ; कशी नाहीं घडत ती मी पहातें ! मी तुमचं कांहींएक चालूं द्यायची नाहीं वरं ! माझ्या मंजुळेचं मी विश्वासरावाशींच लगीन करणार.

राववहादुर—बायकांनीं आपली अकल चुलीपुढेंच चालवावी. व्यवहा रान्त त्यांनीं आपलें डोकें कधींहि खुपसूं नये, समजलीस ! त्या भिकारज्याला मु लगी देऊन त्याच्यावरोवर तिनेंही भिक्षा मागत हिंडावें असंच कीं नाहीं तुझें म्हणें ?

मूर्ख नाही तर ! मी तिच्या सरदारघराण्यांतच देणार—श्रीमंत घराण्यांतच देणार—
वस्स ठरला माझा निश्चय ! [ह्याळसावाई पाय आपटित निघून जाते.

मंजुळा—(मघांपासून दाराआड उभी राहून लक्ष्य देऊन सर्व प्रकार
ऐकत होती ती आतां पुढें येऊन बापाच्या पायांवर डोकी ठेवून) वावा वावा !
नकाहो तुझी असा हट्ट धरूं ! मला तुमची ती सरदारी नको, श्रीमंती नको,
पदवी नको, कांहींएक नको ! वावा, माझी जर अशी विटंबना करायची होती,
तर तुझी मला एवढं शिक्षण कां वरं दिलं ! मला इतरांप्रमाणं मूर्खतरी ठेवायची होती
हणजे ज्याच्या गळ्यांत आपण बांधाल त्याच्यावरोवर मी मुकाट्यानं गेलें असतें.
परंतु तुझी मला शिक्षणाचा लाभ घेऊं दिला, लिहावाचायला शिकविलंत,
वरं कोणतं, वाईट कोणतं तें समजण्याची पात्रता माझ्या अंगीं येऊं दिली
नि आतां ढळढळीत जी गोष्ट भयंकर दिसते आहे ती माझ्याकरवीं करायला
निष्ठुरपणानं कसे तयार होतां ? वावा ! प्रेम एकदा एखाद्या ठिकाणीं जडलं हणजे
तिथून तें कधींहि ढळायचं नाही. प्रेमापुढं इतर सर्व सुखं, ऐश्वर्यं तुच्छ आहेत.
या प्रेमामुळं एखाद्या राजवाड्यांत संपूर्ण ऐश्वर्य, विलास भोगून जें सुख
लाभायचं नाही तें एखाद्या यःकश्चित् झोंपडींत सदा दुःखक्लेश भोगावे लागले
तरीसुद्धां प्राप्त होत असतं. माझं मन पूर्वीच विश्वासरावांवर जडलं आहे.
आतां ते कांहीं केल्या तिथून ढळायचं नाही. माझ्या मनानं तर मी त्यांनां वरून
चुकलेंच आहे. मी आतां दुसऱ्या कुणालाहि वरणार नाही ! विश्वासरावांखेरीज
इतर पुरुष मला तुमच्यासारखे आहेत. विश्वासरावांनीं माझे कितीहि हाल केले,
त्यांचेवरोवर मला भीक मागावी लागली तरी मी तें सर्व सहन करीन.
पण दुसऱ्या कुणाचं सुख व ऐश्वर्य मला नको. नि वावा, आपण पूर्वी त्यांनां जें वचन
दिलं आहे तें आपलं वचन मोडूं नका. वचनभंगाचं पातक—

राववहादुर—(रागानें) कारटे ! मला ब्रह्मज्ञान शिकवितेस काय ? तुला इतके
पैसे खर्चून शिकविलें त्याचा हाच परिणाम वाटतें ? निर्लज्ज होऊन मला प्रेमाच्या
गोष्टी शिकवितेस ? मला अमुकच नवरा पाहिजे, मी अमक्यालाच वरणार असं
सांगायला तुला शरम नाही वाटत ? त्या भिकारच्यावरोवर भीक मागणार होय ?
चल नीघ कारटे इथून ! दुसऱ्याला तूं वरणार नाहीस नव्हे ? तूं काय समजली
आहेस ? त्या यशवंतरावाशींच मी तुझें लग्न करणार, मग तो तुला आवडो अगर
न आवडो. तुझें कांहींएक ऐकणार नाही. वेशरम कारटी ! चल, चालती हो इथून !

[मंजुळेला लोटून देऊन निघून जातो.

प्रवेश ४ था.

[स्थल—मोतीवाग. एका बांकावर विश्वासराव
खिन्न मुद्रेने वसला आहे असा प्रवेश.]

विश्वासराव—झालें, एकदाचा सर्व संशय फिटून गेला. आतां आशाहि उरली नाहीं नि उमेदहि पण राहिली नाहीं. अरेरे ! तें सुंदर रत्न शेवटीं त्या मूकडाच्या गळ्यांत बांधलें जाणार ना ? पर्वतराव ! ह्या पातकाचा परमेश्वरास तुम्ही काय जाव द्याल ? तुमच्या डोक्यांवर पदवीची धुंदी चढली आहे, सारासार-विचार, पात्रापात्रता यांचा गंधहि तुमच्या ठिकाणीं उरला नाहीं, तुम्ही मनसोक्त वर्तन आरंभिलें आहे, पैशांचा चक्काचूर मांडला आहे; तुमचे हे मूर्खपणाचे ढंग खुशाल चालवा, त्यावद्दल माझे कांहींएक म्हणणें नाहीं; परंतु तुम्हीं आपल्या प्रत्यक्ष मुलीशीं जें कठोर आचरण आरंभिलें आहे तें मात्र महत्पाप होय. परमेश्वराचे घरीं या पापाचें भयंकर प्रायश्चित्त तुम्हांला भोगावें लागेलच लागेल ! पण मीतरी वेळ्यासारखें काय वरळतों आहे हें ! विचान्या पर्वतरावाकडेतरी काय अपराध आहे ? मी सुखी होऊं नये असेंच जर परमेश्वराच्या मनांतून असलें, मंजुळेचा आणि माझा संबंध घडून येऊं नये असेंच जर आम्हां उभयतांच्या देवीं लिहिलेलें असलें, तर त्या मूर्ख पर्वतरावालातरी कुठून सुबुद्धि होईल ! पण विधियोजनातरी केवढी विचित्र आहे पहा ! ती लावण्याची खाण, सद्गुणांची पुतळी, प्रेमाचें निधान मंजुळा कोणीकडे आणि हा लुच्चा, लफंगा, दिवाळखोर, व्यसनी यशवंतराव कोणीकडे ! हा पाजी यशवंतराव भलभलत्या थापा देऊन त्या पर्वतरावाला शेवटीं भिकेस लावणार ! (इतक्यांत मंजुळा येते व विश्वासराव स्वतांशींच वोलत आहे असें पाहून त्याचें भाषण ऐकण्यासाठीं एका झाडा-आड लपून रहाते.) यशवंतरावाला जावई करण्यांत या मूर्खानें त्याच्यांत एवढें विशेष तें काय पाहिलें ? आज इतके दिवस आम्हां उभयतांचें प्रेम वाढत आलेलें—परस्परांच्या आणाभाकाहि झालेल्या, ह्या सगळ्या गोष्टी याला माहीत असतां आणि आमच्या लग्नावद्दल चारचौघांसमक्ष स्वता आपणहि संमति देऊन चुकला असतां आज हा आमच्या प्रेमाचा विघड करतो आहे व त्या यशवंतरावाच्या नादीं लागला आहे. कां, तर तो ह्याने सरदारघराण्यांतला आहे ! याच्या डोक्यांत हें सरदारीचें आणि पदवीचें जें विलक्षण वेड भरलें आहे त्यापुढें याला दुसरेंतिसरें कांहींएक सुचत नाहीं ! वरें, त्या यशवंतरावाचेंतरी मंजुळेवर प्रेम आहे का ?

त्याचें सारें लक्ष्य हंसाबाईच्या ठिकाणीं आहे असें ऐकतों. आणि त्याच्याशीं हा मंजुळेचें लग्न करणार ! अरेरे ! अशानें त्या विचाऱ्या गरीब गाईची काय स्थिति होईल ? पण त्याबद्दल मीं आतां कितीहि दुःख केलें तरी त्याचा काय उपयोग होणार आहे ? हा मूर्ख, दृष्टी, दुष्ट पर्वतराव आपला हेका खरा केल्याविना कधींहि स्वस्थ वसणार नाहीं. त्या विचारीला त्या माकडाच्या गळ्यांत बांधणारच बांधणार ! परमेश्वराच्या मनांतच जर मी सदा दुःखी रहावें असें असेल तर त्याला कोणाचा इलाज चालणार आहे ! माझ्या सुखाची सर्व आशा खुंटली—(इतक्यांत मंजुळा पुढें येते तिला पाहून) कोण ? प्रिये मंजुळे ! (एकमेकांस भेटतात.)

मंजुळा—(हास्यमुखानें) एवढ्या कसल्या गहन विचारांत स्वारी मग झाली होती ? मला सांगण्यासारखं नाहीं का ?

विश्वासराव—गहन विचार ! आतां कसला विचार आणि कसलें काय ? तुजवर प्रेम करण्यांत खरोखर मीं मोठी चूक केली ! असो परमेश्वराच्याच मनांतून जर अशी विटंबना करायची होती, तर त्याला तूं तरी काय करणार आणि तुझे वडीलतरी काय करतील. त्या यशवंतरावानें पूर्वजन्मीं सुकृत केलें होतें म्हणूनच आज—

मंजुळा—(कानांवर हात ठेविते) नका नका, ते अमंगळ शब्द मुखावाटे उच्चारूंनि नका ! मीं एकदा या चरणांस वरिलें आहे, तो माझा निश्चय या कुडीत जीव असेपर्यंत तरी बदलणार नाहीं. आपल्याविना सर्व पुरुष मला बाबांसारखे आहेत. बाबांनीं काय हवा तो जरी वेत केला, तरी मीं माझा निर्धार प्राणांतींहि बदलणार नाहीं. शिवाय यशवंतरावांविषयीं बाबांचा वेत अगदींच व्यर्थ आहे. त्यांचं सारं लक्ष्य त्या हंसाबाईवर आहे एवढंच नव्हे, तर त्यांच्या लग्नाचंहि नकी झालं आहे. ही गोष्ट मला खुद्द हंसाबाईच्या घरांतूनच कळली आहे. हंसाबाईची भाची हिरी ही माझी शाळेंतील सोवतीण असून परम मैत्रीण आहे व तिनं मला त्यांच्या वेताची सर्व हकीगत सांगितली आहे. (कानाशीं लागते.) बाबांचा हेतु कधींहि तडीस जायचा नाहीं. आपण असे निराश होऊं नका.

विश्वासराव—(आनंदानें) काय ह्मणतेस ? खरेंच का पण हें ? अहाहा ! परमेश्वरा, तूं केवढा दयाळू आहेस ! वरें, तूं आतां जा, मी यशवंतरावाला भेटून पुढील उद्योगास लागतो.

[मंजुळा जाते.

विश्वासराव—(तलावाचे कांठावर येरझाऱ्या करितो.) यशवंतराव ! आतांपर्यंत मी तुझा तिरस्कार करित होतो, तुला शत्रूसारखा समजत होतो, परंतु आतांपासून पुनः तूं माझा दोस्त झालास. त्या मूर्ख पर्वतरावास हुलकावणी दाखवून त्याचेकडून यथास्थित पैसे उपटून शेवटीं त्याला तोंडघशीं पाडण्याचा जो तूं वेत केला आहेस, तो वास्तविक निंद्य जरी असला, तरी आतां त्यावद्दल मी तुला मुळींच दोष देणार नाहीं. तुझ्या या युक्तीनें तूं आपला कार्यभाग साधून अनायसिं माझी इच्छा सफल होण्याचा मार्ग सुलभ केला आहेस, त्या तुझ्या युक्तींत तुला यश येओ, असें मी परमेश्वरापाशीं प्रार्थितों. या मूर्ख, अकलशून्य पर्वतरावाला असेंच तोंडघशीं पाडून याची पुरी फजितीच केली पाहिजे ! यशवंतरावाची ही युक्तितर नामी आहे—

पांग्या—(प्रवेश करून) आन् माजी युगूत ऐकाल तर—

विश्वासराव—(आश्चर्यानें) तूं केव्हां आलास ? गाढवा, माझे भाषण ऐकिलेंस वाटतें ?

पांग्या—व्हय व्हय ! पर त्या मंजुलावाईसाव आपल्या कानामंदीं जी गोष्ट सांगत व्हल्या, ती मातर न्हे आपनास्नी वरोवर ऐकाया गवासली.

विश्वासराव—अरे गाढवा ! तरमग तूं लपून आमचें भाषण ऐकृत होतास होय ? (त्याला मारावयास जातो.)

पांग्या—मला हकड येऊनशेनी वाहूळ झालाया. पर म्हंगलो, दोगांच हितगुज चालल्या, त्येच्यामंदी आपुन जाऊनशेनी इम कशापाई करा ! धनीसाव, माजी युगूततर आयका. माजी युगूत ऐकाल तवा म्हंगाल'पांग्या आता काम फत्ते झाल.'

विश्वासराव—वोलवोल कसलीरे तुझी युक्ति ? ऐकूं दे तर खरी !

पांग्या—युगूत पर युगूत हाय ! (इतक्यांत यशवंतराव येऊन एका झाडा-आड लपून रहातो.) म्हंजे मी असा मनसुवा रचला हाय, की या रावभादुराच त्येन चांगल दात पडाव ! ह्यो ल्योकाचा मोटा मिजासी झालाया. त्येवां त्येची मिजास त्येच्याच मापान मापूनशेनी उतरून टाकायाची. धनीसाव, आपनास्नी ठाव असलच की, आपनापाशी नोकरीला न्हान्यापुरई मी त्या मोगलाई हैदरावादमंदी त्या धनाजीराव म्होइल्यांकड पांचसा वर्स नोकरीला व्होतो. मला तकडली वागनुक चांगली ठाव असूनशेनी तकडली बोलीवी लइ व्येस येतिया. त्येवां या येज्या रावभादुराच्या डोळ्यांमंदी धूळ टाकाया केवडा वकत लागनार ! त्यो सणवार पेटत पिऱ्या भौरपी न्हातो न्हव का, त्येची आन् माजी म्वाप दोस्ती हाय.

त्या ल्योकाला खुलवूनशेनी घेतो माजासा करून आन् त्याचपास्नी पोश्याक्विश्वाक
आनूनशेनी घेतो तुमास्नी. आन् मंग तुमी बना मोगलाइतल सरदार फकड
आन् करूनशान् टाका या येज्या रावभादुरांची गुंग अकल !

(इतक्यांत यशवंतराव पुढें येतो. त्याला पाहून विश्वासराव व पांग्या चपापतात.)

यशवंतराव—दोस्त ! आपली युक्तिर मोठी नामी आहे. (ते अधिकच
चपापतात.) तुम्ही असे घाबरूनका. तुमच्या या युक्तीमध्ये मी तुम्हांला मनापासून
साह्य करीन. या गाढवाला असेच फसविलें पाहिजे. विश्वासराव, येत्या विवारीं
तुम्ही हंसावाईच्या घरीं या; आपण तिथें जमून यासंबंधींचा सर्व वेत नकी करूं.
आपल्याला पैशांसंबंधीं लागेल तेवढें साह्य हंसावाईकडून मिळेल असें मी तुम्हांला
वचन देतो. तुम्ही सरदार बना, राववहादुरांपाशीं मी अशी सोळा आणे वतावणी
करतो कीं, ज्याचें नांव तें !

विश्वासराव—यशवंतराव, या आपल्या उपकारांवद्दल मी आपला आजन्म
ऋणी राहीन. आपण मला साह्य करा आणि मीहि आपला कार्यभाग साधण्याचे
कामीं मजकडून होणारें सर्व साह्य मोठ्या आनंदानें करीन. मात्र आपली ही युक्ति
अगदीं गुप्त राहिल असें करा.

यशवंतराव—त्याची नको तुम्हांला काळजी. वरें चला, काळोख होत आला;
चला, आतां घरीं जाऊं.

[सर्व जातात.]

[पडदा पडतो.]

अंक ४ था.

प्रवेश १ला.

[स्थल — राववहादुरांची खोली. राववहादुर आरशासमोर बसून मिशांस कलफ लावित आहेत इतक्यांत गडवडीनें दगडी मोलकरीण प्रवेश करिते.]

दगडी—शेट, मस्नी तुमी बलावल व्हय ? त्यो म्येला पांज्या-शेट बलावत्यात म्हुनशेनी सांगत व्हता. हीः हीः हीः ! (हंसूं लागते.)

राववहादुर—हां ! तोंड संभाळून बोल ! मी कोण आहे, मला कोणती पदवी मिळाली आहे, तुला ठाऊक नाही वाटते ? मला राववहादुर म्हणून हांक मारिली नाहीस, तर वत्तीशीच रंगवून टाकीन !

दगडी—(हंसत) शेट, आपन म्होट रावसाब, व्हयना ?

राववहादुर—(रागानें) उद्धट कुठली ! अग ए गध्दे ! मी शेट नाही, रावसाहेव नाही, राववहादुर आहे. राववहादुर ! समजलीस ?

दगडी—(हंसून हात जोडते.) अव रावभादुर, काय हुकुम हाये सांगा कीं व्येगीन ! न्हैतर तकड वाईसाब माज्या नावान आरड आरड आरडत्याल की ! घरांत मायंदळ काम करायच पडल हायना ! हीः हीः हीः ! (हंसते.)

राववहादुर—अशी दांत काय काढतेस ? गाढव नाहीतर !

दगडी—(अधिकच हंसून) अस काय वो शेटजी करत्याशी ? मी आपली उगाच हासतिया.

राववहादुर—(रागानें तिला मारायला धावतो.) फिरून तेंच ? शेटजी ? पाजी, वेशरम कुठली !

दगडी—(मागें सरून हात जोडून हंसूं दावित) माप करा रावसाब अन्याव (एकीकडे) शेटकडे पगीतल कीं आपल हसूच येतया ! (मोठ्यानें हंसते.) रावसाब, आपुन छोट मजेच दिसता पगा !

राववहादुर—दगडे ! तुझी जिभली फारच लवलव करूं लागली बरेंका ! मी शेट नाही, रावसाहेव नाही, राववहादुर आहे राववहादुर ! (रागानें पहातो.)

दगडी—(एकीकडे) रावसायबाच डोळ कस गटगटीत घुवडाच्या डोळ्यावानी दिसल्याती. (मोठ्यानें हंसते.) रावसाब, मला व्हावतर हाना-मारा पर आपुल्यापुन हांसल्यावगर न्हावत न्हाय पगा. ह्ये पगा रावसाब, माजा अगदीं नाविलाज हाये. आपला हा पोश्याक आन आपला हा थाट पधूनशेनी मस्नी लईलई गम्मत वाटतिया काय पुन थाट आन काय झगझगाट ! काय, हुकुम काय हाये आपला शेटसाब ?

राववहादुर—अरे? पुनः शेटसाहेव? तुझी अकल गेलीतरी कुठें! मी राववहादुर आहे राववहादुर, समजलीस? ऐक; हा दिवाणखाना नीट झाडून साफसूफ करून ठेव. माझी कांहीं वडी मित्रमंडळी आज इथें येणार आहे.

दगडी—काय रावसाव—न्हव रावभादुर! आपली मित्रमंडळी येणार व्हय! मंग माज नशीव फुटल हंगायच. समद्या घरभर घानच घान करूनशेनी टाकतील.

ह्याळसा—(प्रवेश करून) हें काय? हें तुझीं आरंभिलं आहेतरी काय? लोकांच्या नादीं लागून असे भलभलते ढंग करायचे! छे, छे, छे! साऱ्या जगांत आपलं हंसूं होत आहे, याची कांहींतरी लाज धरा.

राववहादुर—चूप! मोठी आली आहे मला शहाणपण शिकवायला! ह्मणे—लोक हंसतात. हंसतील तर त्यांचे दांत दिसतील!

ह्याळसा—इतके दिवस मी गप राहिलें होतें, पण आतां पहिलें तोंड आपल्या शहाणपणाचा अगदीं कळसच झाला! हा असा वेड्यासारखा पोपाख काय करतां? आ-आ-ईई-करून गायला काय शिकतां? त्या धटिंगणावरोवर भलतेसलते चाले काय करितां? अहाहा! जसं काय शिमग्यांतलं सोंगच! आपल्या या ढंगांनीं शेजाऱ्यापाजाऱ्यांनां तोंड दाखवायचीदिखील मला मेली लाज वाटूं लागली आहे—

दगडी—खरच वाईसाव! आन् शेटना लुवाडाय्या अक्शी कितीतरी मायंदळ लोक येत्याती. कुट जरा झाडून ठिवायाची खोटी की झालीच पुना घान!

राववहादुर—दगडे! खवरदार जास्तकमी वोललीस तर! वेशरम कुठली?

ह्याळसा—हें काय हें! तिच्यावर काय ह्मणून रागावायचं? तिचं म्हणणं खोटं का आहे! वरं, पण मी असं विचारितें कीं, ह्या इतक्या वयांत आपण गाणं शिकून करणारतरी काय?

दगडी—आन् त्या धटिंगणासंग दांडपट्टा खेळूनशेनी काय मिलनार हाय? त्या मेल्याला पगितल कीं माजतर डोकच फिरूनशेनी जात. आलार आला कीं आपल्या लटूलटू (वेडावून दाखविते.) जोड्यांनीं समदी वटी उकरूनशेनी टाकतो.

राववहादुर—अरे अरे अरे! तुझाला पाहून मला तुमची कीव येते. तुझी अगदीं अज्ञान आहांत अज्ञान! तुझाला त्यांतली खुबी काय समजणार आहे?

ह्याळसा—खरंच, आझाला त्यांतलं कांहींच कळत नाहीं! आपली स्वारी गाणं शिकून नाटकांत नाचायला जाणार वाटतं? अन् दांडपट्टा शिकून मारामारी कुणावरोवर करायचा वेत आहे? आपण किनई आतां हे चाले अगदीं सोडून द्या. संसारांतील गोष्टींकडे लक्ष्य घायचें तें न देतां हें असं भलतंसलतं करित वसतां, हें वरं दिसतं का?

दगडी—आन् वाईसाव ! आजपुन् एक वामनबुवा धनीसायवांनीं कायस लिवाय शिकवाया ठिवलाया.

रावबहादुर—मग त्यांत काय आहे ? माझ्यासारख्या पदवी मिळविलेल्या माणसानें शास्त्रीबुवांपासून धडे न घ्यावे तर कुणाजवळून घ्यावे ?

ह्याळसा—मग असं कशाला ? त्या नाना पंतोजीच्या शाळेंत शिकायला जात जां, म्हणजे ह्या वयांत घोडीवर कसं चढतात त्याचा अनुभव घ्यायला सांपडेलं—

रावबहादुर—चला निघा ! तुमच्यासारख्या मुखांच्या तोंडीं लागावें कुणीं ? तुझ्यासारख्या अडाणी वायकोमुळेंतर मला जिथेंतिथें मान खालीं घालावी लागते. मला मूर्ख समजून तूं स्वताला मोठी हुषार म्हणून डौल मिरवितेस नाहीं का ? तूं हुषार आहेस तर मघांपासून तूं जें काय बोललीस तें काय बोललीस सांग पाहूं ?

ह्याळसा—आपण आपलं वर्तन सुधारून चांगल्या तऱ्हेनं वागावं, एवढंच सांगितलं. आपल्याला मी दुसरं काय सांगणार ?

रावबहादुर—तसें नव्हे ! तूं आतां जें काय बोललीस तें काय, तें सांग पाहूं ?

ह्याळसा—(चकित होऊन) ह्याणजे ? आपण सुधारावं ह्याणून बोललें, दुसरं काय ?

रावबहादुर—(मध्येंच) छे, छे ! काय गाढव पहा ! अग मी कशांत ह्याणालों, तेंतरी सांग ?

ह्याळसा—हें काय वाई भलतंच वेज्यासारखं कांहींतरी वडवडायचं !

रावबहादुर—गाढव रे गाढव ! निव्वळ शंख ! (मोठ्यानें) अग आपण दोघेंजण जें बोललों त्याला काय ह्याणतात—

ह्याळसा—त्याला का, त्याला किनई म्हणतात नवरावायकोचं शहाणपण !

रावबहादुर—अरे, अरे, अरे ! काय हें अज्ञान ! अग पण त्याला आणखी काय म्हणतात ?

ह्याळसा—(त्रासून) आणखी काय ह्याणतात ? माझं नशीब म्हणतात हो !

रावबहादुर—गाढवरे गाढव ! (मोठ्यानें) अग त्याला गद्य म्हणतात गद्य, समजलीस ?

ह्याळसा—(आश्चर्यानें) काय म्हणतात ?

रावबहादुर—(त्रासून) कोण गाढव पहा ! त्याला गद्य ह्याणतात गद्य ! जें पद्य नाहीं त गद्य व जें गद्य नाहीं तें पद्य ! शास्त्रीबुवांकडून जें काय शिकावें लागते तें हेंच, समजलीस ? (दगडीकडे वळून) ए फत्तर ! नांव ह्याणे काय दगडी !

तूतर खरोखरच दगड आहेस. पण ओचा उच्चार करते वेळीं काय करावें लागतें, सांग पाहूं ?

दगडी—(उत्सुकतेनें) काय हंगतां ? वचा उव्हचार म्हंजी काय ?

राववहादुर—अग ए गाढवे, ओ म्हणतांना तूं काय करतेस ?

दगडी—मी व्हय ? हें पघा, वाइसावांनीं मस्ती हटकल तर मी ल्येस्ती ओ ह्यनूनशान साद देखें. (हंसूं लागते.)

राववहादुर—अँ ! तुमच्यासारख्या गांवढळ वायकांनां काय समजणार ? तूतर नांवाप्रमाणें शुद्ध दगडच आहेस. आतां मी ओ ह्यणतो, माझ्या तोंडाकडे पहा. (तोंडाकडे वोट दाखवून) ओSSSS ! हा उच्चार कसा घशांतून व ओंठांतून येत आहे. यामुळें याचें कंठौष्ठस्थान असें नांव असल्याचें शास्त्रीवुवांनीं सांगितलें आहे. मीं तें एकसारखें घोकूनघोकून कसें तोंडपाठ करून टाकिलें आहे !

दगडी—(हंसत) काय हंगाला ? कंठोथान ! कंठोथान का अंगुथान ल्ये मस्ती काय ठाव ?

राववहादुर—मूर्ख नाहीतर ! गाढवाला गुळाची चव काय होय ? तुला गांवढळाला त्यांतील खुवी काय ठाऊक ! त्याला कंठौष्ठस्थान ह्यणतात कंठौष्ठस्थान ! नीट ध्यानांत ठेव.

म्हाळसा—वहावा वहावा ! फारच हुषारी दाखविलीत ! (हात ओंवाळून) दिवे ओंवाळावे दिवे !

राववहादुर—(चिडून) मूर्ख, गांवढळ, अडाणी ! चला, व्हा इथून चालत्या ! तुमच्यासारख्या अक्षरशत्रु माणसांबरोबर बोलत बसण्याला मला रिकामपण नाही. करा इथून तोंड काळें !

म्हाळसा—एवढें संतापायला नको काही ! हे असले ढंगवरीक सोडून या आणि त्या मेल्या थुंकी झेलणारांनां इकडे येण्याची वंदी करा—

दगडी—(मध्येच) आन् ल्यो म्येला मिसाळ परदेसी येतो न्हव का, त्या म्येल्याला अदूगर बंद करा. ल्येन लई लईच तरास करून सोडलाया अक्शी.

राववहादुर—(वेडावून) 'तरास करून सोडलाया अक्शी ?' थांव, तुलाच हाकलून देतो प्रथम. तूं काय समजली आहेस ? (म्हाळसावाईस लडिवाळपणानें) अहाहा ! तुला काय सांगूं प्रिये—

म्हाळसा—(आश्चर्यानें) त्या पिकलेल्या केंसांकडेतरी पहा ! मनाची नाहीतर नाही पण मेली जनाचीतरी—

वहादुर—तुलर नांवाप्रमाणें दगडच आहेस. आतां मी ओ हाणतीं माझ्या तोंडाकडे पहा. ओSSSS! [अंक ४ था, प्रवेश १ ला,

राववहादुर—अं ! वेडी रे वेडी ! अग पण मी काय ह्मणतो तेंतर ऐक—

म्हाळसा—(कानांवर हात ठेवून) अं हं ! मी कांहींएक ऐकायची नाही. त्या मेल्या वज्या लोकांत शिरून असले भिकार चोचले करायला शिकलां वाटतं ? मला नाही खपणार हा असा फाजीलपणा—

राववहादुर—त्या वज्या लोकांत मीं मिसळूं नये तर काय लंगोटी लावून त्या तुझ्या गांवढळ कुणवटांत शिरूं होय ? मी या वज्या लोकांत मिळूंमिसळूं लागल्यापासून माझे कायकाय फायदे झाले आहेत याची तुझ्यासारख्या खेडवळ बायकोला कुठून कल्पना होणार आहे ?

म्हाळसा—हो, मला त्याची पुरी कल्पना होऊन चुकली आहे वरं ! ते मेले तुझ्याला पैसे जवळ आहेत तोंवर घट्ट चिकटून वसतील अन् राववहादुर राववहादुर ह्मणून हरभऱ्याचे झाडावर चढवितील. पण पैसे संपल्यावर कुणी हुंकूनदिखील वधायचे नाहीत वरं ! तो मेला दिवाळखोर यशवंतराव—मेल्याचं तळपट होओ, त्या मेल्याची आणखी भर करा ! मेला इकडे आलारेआला कीं अशी भुरळ घालून सोडतो कीं, त्याला काय द्यावं आणि काय देऊं नये, असं इकडे होऊन जातं. मेल्याचं कधीं—कधीं वरं व्हायचं नाही—

राववहादुर—हां हां खबरदार ! माझ्या मित्रांनां शिव्या दिलेल्या मला खपायचें नाही, मी तुला साफ सांगतो. तुझ्या तोंडून हें असलें घाणेरडें भाषण निघावें, हें पाहून मला मोठें आश्चर्य वाटतें ! तूं हें कुणाविषयीं बोलते आहेस याची तुला कांहीं कल्पनातरी आहे का ? यशवंतराव आतां आपला जांवई होणार आहे जांवई, नि त्याला तूं असे थ्राप देतेस ? मूर्ख कुठली ! आज लोकांत जिकडेतिकडे जो मला मान मिळत आहे, मोठमोठ्या लोकांशीं वरोवरीच्या नालानें वागायला मिळत आहे, हें सारें त्या यशवंतरावामुळेंच होत आहे, समजलीस ? तो आपल्या घरीं येतो हे त्याचे आपल्यावर मोठे उपकारच ह्मटले पाहिजेत ! त्याच्या मुळेंचतर मोठमोठ्या सभांत मला मोठमोठ्या लोकांवरुन खुर्ची मिळते—

म्हाळसा—ह्मणे खुर्ची मिळते ! मग वसा त्याला डोकीवर घेऊन, नको कोण ह्मणतंय ? पण त्याला घरदार लुटून देतांना कांहींतरी सुमार—

राववहादुर—वेडीरे वेडी ! तुझ्या डोक्यांत तें कुठलें शिरायला ? अग, मी त्याला पैसे देतो ते फुकट का देतो ? तो मजकडून उसनी रकम घेत असतो;

आणि अशा थोर माणसानें मजकडून कजाऊ पैसे घेणें ह्यांत मला मोठे भ्रूषण आहे. अग, हा व्यवहार आम्हीं पुरुषांनीच करावा. समजलीस तुझ्या बायकांना काय कळणार आहे यांत ?

म्हाळसा—खरंच, आम्हांला यांत कांहीं एक कळणार नाही ! कळत तर असं कां होतं ? वरं, पण मी असं विचारतें कीं, त्याला जे खोऱ्यावारी पैसे उपसून देतां, ते कशाच्या तारणावर ? निं त्याच्याकडून पैसे घेतल्यावद्दल कागदतरी लिहून घेतां का ?

राववहादुर—छे छे छे ! अगदीच वेडी ! अग, वडे लोक परस्परांशीं कधीं कागदपत्रांचा व्यवहार करतात का ? मग वडे लोक आणि साधारण लोक यांत काय तफावत राहिली ? यशवंतरावांचें ह्मणणें आहे कीं, वड्या लोकांचे व्यवहार अगदीं गुपचूप झाले पाहिजेत. या कानाची खबर त्या कानाला लागतां नये. आणि तें अगदीं खरें आहे—

दगडी—पर शेट—

राववहादुर—पुनः ? निर्लज्ज कुठची ! तूं आत्तांच्या आत्तां इथून चालती हो पाहूं ! आमच्या घरांत असलीं बेमुरवत माणसें नकोत. फिहून या घराचा उंबरठा चढलीस तर तंगडीच मोडून टाकीन !

म्हाळसा—पण तिच्यावर रागावायला एवढें काय झालं ! उगीच एखाद्याला असं टाकून बोलायचं ह्मणजे ? (दगडीस) जाग तूं आंत—

राववहादुर—कां, फारशी जीभ लांबत चालली ? मी माझ्या घरांत काय लागेल तें करीन. तूं कोण नको म्हणणार ? आणि तूं काय समजली आहेस ! जास्त गडवड करशील तर तुलासुद्धां हाकलून देईन. (दगडीस रागानें) चल निघ आत्तांच्याआत्तां ! खबरदार पुनः इकडे पाय टाकलास तर.

[दगडीच्या अंगावर जातो. ती पळते, तिच्या मागोमाग धावतो.

म्हाळसा—आतांतर शर्थच झाली वाई ! यांनीं वेडेपणा करूं नये, रीतीनं वागावं ह्मणून जो जो प्रयत्न करायला जावं, तो तो यांचं वेड अधिकच वाढतं. मेला जीव तुटतो म्हणून बोलावंसं वाटतं, पण त्यानं हे सुधरायचे बाजूलाच राहून उलट विपरीतच घडून येतं. नशीबीच जर असे अत्रूचे धिडवडे निघावे असं लिहिलं असेल, तर तें कसं चुकेल !

[जाते.

रोज कांहींना कांहीं आपली सबब आहेच ! आणि पुढं काय लिहितात (पत्र पुनः वाचते.) 'मला काल व आज आपल्या दर्शनाला यायला सवड झाली नाही व आणखीहि दोन दिवस येतां येणार नाही, यावद्दल मला फारफार वाईट वाटते व आपल्यालाहि याचा फार राग आला असेल; परंतु त्याचा सारा वचपा भरून काढलेला पाहून आपला रोष दूर होईल अशी दृढ आशा आहे. येत्या शनिवारीं आनंदसागर थिएटरांत नांवाजलेलें 'सुंदरीविलास' नाटक व्हावयाचें असून त्या नाटकाचीं बाक्सचीं सहा तिकीटें मी आत्तांच रिझर्व करून ठेविलीं आहेत. शनिवारीं आपण येण्याची कृपा करालच. मी सात साडेसातांच्या सुमारे तिकडे येईन. राववहादुर पर्वतरावांच्या घरची मंडळीहि नाटकाला जावयाची आहे. तेव्हां आपण सर्व मंडळी मिळून वरोवरच जाऊं.' वाः ! काय पण माझा राग शांत करण्याची युक्ति काढली आहे ही ! आमच्या हिरेची ती मैत्रीण मंजुळा-तिची ओळख करून घ्यावी अशी माझी फार दिवसांपासून इच्छा आहे. तिला एकदा मीं इकडे बलावलेहि होतें परंतु ती कांहीं आली नाही. तेव्हां या नाटकाच्या निमित्तानं अर्नायासंच तो योग जुळून येईल ह्मणा. आतांशा माझं मन संतुष्ट करण्यासाठीं काय पण वाई श्रम घ्यायचे हे ! अमुक एक वस्तु मला आवडते असं समजलं पुरे, कीं ती आलीच संध्याकाळीं माझ्याकडे. असा उगीच पैसा खर्च करूं नये, हात राखून वागावं, ह्मणून मी किती सांगून पहातें, पण छे ! 'सुंदरीविलास' नाटक एकवार पाहिलं पाहिजे असें मी आपली त्या दिवशीं सहज बोललें होतें, तों स्वारी तिकिटंमुद्धां घेऊन पार ! केवढं हें प्रेम ! परवां मला प्रेमाची खूण ह्मणून ही आंगठी दिली (हातांतील हिऱ्याच्या आंगठीकडे पहाते.) ही चांगली दीडदोन हजारांचीतरी असेल. एवढ्या मोठ्या किंमतीची कशाला करविली म्हणून मीं म्हटलें तों ह्मणतात 'तुझ्यापुढं मला दोन हजार काय पण दोन लाखांचीहि पर्वा नाही !' छे वाई ! असा हा उधळ्या स्वभाव फार वाईट. (घड्याळाकडे पाहून) अं ! काय पांच वाजले ? अन् अजून त्या गजरा नि तारा कां वरं आल्या नाहीत ? खरं म्हटलं तर त्या केव्हांच यायच्या. पण त्या येऊन माझ्या हातांत पत्र पाहून खोलींत लपूनविपूनतर बसल्या नसतीलना ? आहेतच तशा त्या थट्टेखोर ! पहावं खोलींत जाऊन-

[जाते.

प्रवेश ३ रा.

[स्थल—राववहादुरांची लायब्ररी. राववहादुर टेवलापाशीं हातांत कागद घेऊन वसले आहेत व मानपत्राचें उत्तर तोंडपाठ करण्यासाठीं तें पुनःपुनः वाचित आहेत असा प्रवेश.]

राववहादुर—(वाचतो.) प्रिय बंधु आणि भगिनी हो ! आपण बडेवडे शेटसावकार, नामांकित वकीलवरीस्टर, प्रख्यात डाक्टर, लोकप्रिय सरकारी अधिकारी, सुप्रसिद्ध वर्तमानपत्रकार, वगैरेवगैरे मोठमोठी मंडळी जमून व पुष्कळ पैसे खर्च करून आम्हांला मेजवानी दिलीत व आमचा मोठा गौरव केला, याबद्दल आम्हांला जें कांहीं पराकाष्ठेचें समाधान होत आहे तें व्यक्त करण्यास आमच्या देशभाषेत शब्दहि सांपडावयाचे नाहीत. यावरूनच आम्हांला किती आनंद झाला आहे याची आपण कल्पना करा. (स्वगत) या समारंभासाठीं एक हजार रुपयांची रकमत मीच माझ्या पदरची दिली आहे. (पुढें वाचतो.) आणि आजच्या या आनंददायक प्रसंगाच्या स्मरणार्थ श्रीजाखमाताप्रासादिक निराश्रित नाटक मंडळींतल्या सुस्वरूप मुलांनीं सुस्वरांत ज्या मनोहर कविता गाऊन दाखविल्या त्या ऐकूनतर आम्ही अगदीं तल्लीन होऊन गेलों. (स्वगत) या कविता रचून घेण्यासाठीं त्या केशवरावांची मला कोण मनधरणी करावी लागली ? तो लेकाचा कवितांबद्दल शंभर रुपये घेईन ह्मणून दृष्ट धरून वसला होता. काय करतां, अशा समारंभाला कवितातर पाहिजेतच. आणि तो लेकाचातर हालेचना. तेव्हां टाकले त्याच्या तोंडावर शंभर रुपये. (पुढें वाचतो.) ज्या मोहरेदार कागदावर मनोहर अक्षरांत सोनेरी शार्डेनें छापलेल्या सुंदर मजकुरांत आमचे गुण वर्णन करून आपण बड्याबड्या लोकांनीं आम्हांला मोठ्या सन्मानानें मानपत्र दिलें, त्याचा आम्ही आनंदपूर्वक स्वीकार करतो. आणि आतां लवकरच आम्हांला याहूनहि जास्त मोठ्या मानाची पदवी मिळेल तेव्हां आपण आजच्याहूनहि अधिक उत्साहानें आणि पुष्कळसे पैसे खर्चून आम्हांला मानपत्र आणि मेजवानी देऊन आमचा आजच्यापेक्षांहि जास्त गौरव कराल अशी दृढ आशा वाळगून आमच्या प्रिय बंधु व भगिनी हो ! आम्ही आपली रजा घेतों. (स्वगत) किती छानदार आहे हें उत्तर. आज आठ दिवस मी हें सारखें तोंडपाठ करित आहे. हेंदेखील लिहून मिळवितांना कोण पंचाईत पडली व कितीजणांची पायधरणी करावी लागली, तें माझे मलाच ठाऊक ! उद्यां रात्रीं बारा वाजतां त्या स्वदेशोद्धारक मंडळी—काय बरें त्या मंडळीस ' दुंदुभी ' वर्तमानपत्रांत नांव दिलें आहे—हो हो (आठवण करून)

प्रवेश २ रा.

[स्थल-हंसावाईचें घर. हंसावाई दिवाणखान्यांत एका आरामखुर्चावर पुस्तक वाचिंत पडली आहे. दिवाणखान्याच्या दरवाजाचें पुढील दार किंचित उघडें असून पांग्या दाराशीं कानोसा घेत उभा आहे असा प्रवेश.]

पांग्या—(स्वगत) अदुगर यसवंतरावांनीं ल्यो दिलेला कागूद ह्ये स्वारीस्नी देऊनशेनी मंग जाऊं मंजुलावायकड. मंजुलावायचा कागूद धनीसायवांनां आन् धनीसायवांचा कागूद मंजुलावायनां अशी आताशा कागुदांची गर्दां उडालिया अक्षी ? ह्ये गर्दांमंदी ह्यो पट्ट्या सवताचावी मनसुवा साधून ध्येनार ! ह्यो पट्ट्याची आन् दगडीची गट्टी होऊनशेनी समदा आनंदीआनंद व्होनार ! मंग-परल्येका पांग्या, ल्या तुज्या आनंदामंदी असा उंगीच्याउंगीच वकत गमावित वसलास तर धनीसायवांनीं अर्द्या घंट्यामंदी मागारी बोलावला हाय तो कसा जाशील ? ल्योका हो फुड, आटप काम झटपट आन् चल विगीविगी तुज्या फटाकडीकड. गेल्या दो दिसांत भेटला न्हैस म्हूनशेनी ती दगडी तुजी पूजा करील पूजा त्ये हे का ध्येनांत ? चल, आटप विगीविगी ! (डाव्या खिशांतून लखोटा काढतो.) इचीभन् ! त्ये दगडीच नादामंदीं मी भुललो की त्ये ! (उजव्या खिशांतून दुसरा लखोटा काढून) ह्यो का ह्यो ? व्हय व्हय, ह्योच यसवंतरावांनीं दिला व्हता. (अमळ विचार करून) पर आमच्य धनीसायवांनीं दिला व्हता ल्योच न्हवका ह्यो ? धनीसायवांनीं दिलेला उजव्या खिशांत-अर न्हव न्हव डाव्या-अर इचभन-अगर्दाच इसरलो की ? आता काय कराव ? (दोन्ही लखोटे पुनःपुनः उलटे सुलटे, खालींवर करून आठवण करतो.) छे, ल्या काळतोंड दगडीनच-ह्यो समदा घोठाला केला. (लखोट्यांकडे पाहून) अर बोलार ? तुमी कुनाकुनाचे हंसा त्ये ? (दरवाजाशीं येतो. तों आंत हंसावाईचा शब्द ऐकून) पर, अर विठ्या, आंत काय तमासा चालला है, त्येंतर ऐक अदुगर. काय कराव ? दुसऱ्याच्या गोष्टी ऐकायची ही मस्नी लईच वंगाळ खोड लागलीया. माज कान असल दुवाड हैती, की माज कायची विलाज चालत न्है त्येच्या पुड. जे न्है एकाव त्येची ऐक्याती. कंदी कंदी गप्प हातम्हून न्हैती. पर मी काय करूं ? माज कान फोडूनशान घेऊन भैरा का व्होवूं ? (दाराशीं कान लावून उभा रहातो.)

हंसावाई—(कादंबरींतील पुढील भाग वाचते.) पण हा दुष्ट, कृपण थेरडा एकदाचा लैकर भरत नाहीं. छे, तें काहीं नाहीं ? या वेळीं मनामध्ये दयेमायेला धाराहि देतां कामा नये. कसेंहि करून ह्या थेरड्याचा कांटा एकदा उपटून

काढलाच पाहिजे. हो ठरला वेत. त्या स्वयंपाक्याला वश करून घेऊन त्याला विष घालून मारून टाकू. मग सर्व संपत्तीचे मालक आपणच होऊं—

पांग्या—(स्वगत) इची भन् ! ही आवा असी उलट्या कालजाचीवी है तर ? आन् कुंताचा वर खून करन्याचा ह्यो जखनीचा मनसुवा है ? आल, समद ध्येनांत आल. त्या यसवंतरावांचा काका तो निंवाजीराव न्हव का, लेलाच ईस दिऊनशेनी मारन्याचा ह्यो डाकनीचा ध्येत दिसतोया. (दरवाजा लोटून एकदम आंत शिरतो व मोठ्याने ओरडती.) निंवाजीरावांना इस देऊन मारन्याचा मनसुवा केला हैसा व्हय ? तुमी काय समजला हैसा ? ह्यो पगा आताचआत्ता चाललो चावडीवर आन् घेतो कोतवालाली समदी वदीं तुमचे ह्ये वेताची. असल दुवाड काम कराया तुमास्नी कायपुन भे वाटत न्है ? येवाधरमाला तुमी—

हंसावाई—(दचकते, व पुस्तकाकडे पाहून हंसून) मूर्खा, अकलशून्या ! दुसऱ्याच्या गोष्टी छपून ऐकण्याची तुला वाईट सवय लागली आहे नाही ? थांव तुझी चांगलीच खोड मोडवितें. मी गोष्टीचं पुस्तक वाचित असतां तूं मला दम भरायला आलास नव्हे ? तुलाच अगोदर पोलिसच्या ताव्यांत दिलं पाहिजे—

पांग्या—(ओशाळून पायां पडतो.) वाईसाव, मी ती वाईच गम्मत केली, माप करा.

हंसावाई—(हंसून) गाढवा, आतां फिरतोस का असा ? घे पाहूं कान पिळून आणि काढ पाहूं दहा उठावशा.

पांग्या—वाईसाव, आजपून मी अस वंगाळ काम कदीवी करनार न्है पगा. ही चोरून ऐकण्याची मला लईच लई वंगाळ खोड लागलीया. (मंजुळेच्या नांवचें पत्र हंसावाईला देतो व कान पकडून उठावशा काढतो.)

हंसावाई—(हंसून) वस, पुरे कर, पिसाट कुटला ! अरे हें पत्र माझं नव्हे. हें मंजुळावाईचं आहे.

पांग्या—इची भन् ! द्या ल्ये हकड. ह्ये पगा. (दुसरें पत्र देतो व पुनः उठावशा काढतो.)

हंसावाई—(पांग्यास) वस, आतां जास्त चहाटळपणा नको करूंस ! जा आपल्या कामाला.

[पांग्या लवून मुजरा करून जातो.

हंसावाई—(पत्र वाचून) जेव्हां पहावं तेव्हां आपली स्वारी त्या राव-वहादुरांच्या पाठीशीं विलगलेली. काय ह्मणे परवां रात्रीं त्यांनां मानपत्र देण्याचं ठरलं आहे. अन् त्या गडबडींत गुंतल्यामुळं इकडे यायला फुरसत झाली नाही.

वरी आठवण झाली. यशवंतरावांच्या सांगणीवरून मीं आपल्या डायरींत तें नांव नोंदून ठेविलें आहे. (खिशांतून डायरी काढून वाचतो.) अववव ! काय हे नांव ! 'अहो रूप-महोध्वनि-परस्परसहायक मंडळी' याचा अर्थतरी काय असावा ? तो कांहींतरी गहन असला पाहिजे. वरें आतां त्याचा विचार राहूया. उद्यां शास्त्रीयुवा येतीलच त्यांनां विचारला म्हणजे कळेल—त्या मंडळीमार्फत श्रीमंत राववहादुर भाऊसाहेबांच्या अध्यक्षतेखालीं भरणान्या सभेंत आह्मांला मानपत्र द्यावयाचें ठरलें आहे. ही सभा फक्त वरील मंडळीच्या नांवाखालींच व्हावयाची आहे, सारी व्यवस्था, खर्च वगैरे माझ्या वतीनें आमचे परम दोस्त यशवंतरावच करित आहेत. परंतु असें केल्याविना आह्मांला लोक मोठे असें कसें समजतील. मोठ्या लोकांनां असेंच वागावें—

(इतक्यांत यशवंतराव येतो.)

यशवंतराव—(प्रवेश करून) राववहादुर, उद्यां मानपत्र घ्यायला जाण्याचा हा पोषाख केला आहे वाटतें ? खरोखर आपण ह्या पोषाखांत फारच छान दिसतां युवा ! आणि या वेळीं आपली अशी कांहीं प्रसन्न मुद्रा दिसते आहे कीं, आपण जर हंसावाईच्या दृष्टीस पडाल तर तिच्याचसे काय—तिच्याहिपेक्षां जास्त रूपवती तरुणींच्या हृदयांत तीरासारखे शिरून जाल !

राववहादुर—(आनंदानें फुगतो व मिशीवर ताव देऊन) अं ! तरी मीं तो इस्प्रिक्चा चष्मा अजून चढविला नाहीं. (चष्मा लावतो, तो खालीं पडतो. पुनः लावतो, पुनः खालीं पडतो.) अरे हा वसत कां नाहीं ? उलटा लाविला कीं काय ? (उलटा लावितो.) अरे अजून वसत नाहीं ! (यशवंतराव तो लावण्यास मदत करतो.) हें पहा, काल मी त्या दीनानाथ बारीस्टरबरोबर कापांत गेलों होतो. त्यांनीं एक चष्मा विकत घेतला व मला ह्मणाले कीं, आजकाल चारचौघांत मोठें म्हणवून घेणें असेल त्यानें चष्मा हा लाविलाच पाहिजे. मलाहि त्यांचें हें ह्मणणें खरें वाटलें व इतक्यांत चष्मेवाल्या कंपनीच्या गोऱ्या म्यानेजरानें एक सुंदर सोन्याचे फ्रेमीचा चष्मा वांधून माझ्या हातांत दिला. वील अजून नाहीं हो पाठविलें. पाठवील सावकाशीनें. चष्मेवाल्या कंपनीच्या त्या गोऱ्या साहेबानें मला जर एवढा मान दिला तर त्यांचा शब्द मोडायचा का आहे ? घेऊन आलों तो. पडेल अशा प्रसंगीं उपयोगीं.

यशवंतराव—वरीस्टरसाहेबांनीं खरोखरच आपल्याला चांगली सल्ला दिली. कारण, मनुष्याची दृष्टि शिवूत असतांना आजकाल चष्मे वापरण्याची

फॅशन आहे; आणि चष्मे वापरल्याने लवकरच दृष्टि विघडावयाची, व ती विघडली म्हणजे चष्मा हा नेहमीं वापरावयास पाहिजेच ! (स्वगत) या वेड्या पिराला फॅशनचें नांव सांगून हवें त्यानें खुशाल लुवाडावें. या फॅशनचें याच्या डोक्यांत एवढें वेड भरलें आहे कीं, बस सारा दिवस फॅशन फॅशन फॅशन ! फॅशनशिवाय दुसरेंतिसरें कांहीं एक याला दिसतच नाहीं. बाकी ही गोष्ट आपल्या पथ्यावरच आहे ह्यणा. असल्या खुळसटांच्या डोक्यांत अशीं कांहींतरी वेडे भरल्याशिवाय आमच्यासारख्यांचा जगांत निभाव लागणें कठीण आहे. आजतर मला दोनशें रुपयांची फारच निकट आहे. कसेंहि करून त्या नौल्या मारवाड्याच्या दांतांवर दोनशें रुपये टिचलेच पाहिजेत. आणि या स्वारीपासून तेवढी रकम उपटायलाच तर मी आज इकडे आलों आहे. प्रसंगहि मोठा छान आला आहे. हं द्यावां वार भरून. (उघड) राववहादुर, तें असो. पण आजपर्यंत आपली रकमतरी किती झाली ?

राववहादुर—कांही ? त्याची आज एवढी काय घाई झाली ?

यशवंतराव—तसें नव्हे. पण ह्यटलें, मनुष्यानें व्यवहारांत चोख असलेलें वरें. हो, आज आपलें व माझें मित्रत्व आहे. पण समजा, उद्यां आपणा उभयतांचें पटलें नाहीं, तर मागाहून उगीच नसल्या भानगडी करित रहायचें कीं नाहीं ? हून ह्यणतां, व्यवहारांत मनुष्यानें कसें चक असवें. माझ्या हातचा आपल्यापाशीं थोडासा लेख असणें चांगलें.

राववहादुर—हें काय भलतेंच बोलतां हो तुम्ही यशवंतराव ! तुमचें आणि माझें वांकडें येईल ! स्वप्नांतसुद्धां आणायला नकोत त्या गोष्टी. छट्, मी तुमच्या पासून कधींहि लेख घेणार नाहीं. माझा तुमच्यावर विश्वास नाहीं कीं काय ?

यशवंतराव—पण तुम्हीं कुठेंतरी कागदपत्रावर लिहून ठेवलेलें वरें. मला हा तोंडातोंडीचा व्यवहार नाहीं पसंत.

राववहादुर—(डौलानें) मग तुम्ही मला कच्चेच समजतां तर ? मी नाहीं हो तसा लेचापेचा व्यवहार करणारा मनुष्य ! हें पहा (रोजनिशी दाखवितो.) मीं माझ्या रोजनिशींत सारें लिहून ठेविलें आहे.

यशवंतराव—(वाचून स्वगत) लेका, तुझ्या या दीडदमडीच्या रोजनिशीला कोण कुत्रा विचारणार आहे ? तूं खुशाल लागेल तेवढें लिही, मी त्याची मुळींच पर्वा करित नाहीं. (उघड) पण राववहादुर, आपण मजकरितां त्या सर इ नथिंग साहेबांच्या स्मारकफंडास दिलेले तीनशें रुपये यांत लिहिलेले कुठें दिसत नाहीत ते ! तेवढे अगोदर लिहा पाहूं.

राववहादुर—अं ? खरेंच कीं विसरलों ! (लिहितो.) अहो, मी विसरलों म्हणून काय झालें, तुम्हींतर नाहीना विसरलेत.. खऱ्या सचोटीच्या माणसांचें असेंच असतें.

यशवंतराव—आपल्याला कुणाची अधर्मानें पैहि नको ! तशी दानत ठेविली असती तर तुम्हीं मला एवढी रकम धीरलीतरी असतीत ? काय म्हणतो मी, खरें सांगा, तोंडापुरतें बोलणारा मनुष्य नव्हे मी.

राववहादुर—तुमच्यासारखा सचोटीचा मनुष्य माझ्या पहाण्यांत नाही, हें मी शपथपूर्वक तुम्हांला सांगतो.

यशवंतराव—बरें, काय ह्मणत होतो मीं (आठवण केल्यासारखें दाखवून) एकूण आजपर्यंत मीं आपल्याकडून पंचाणवदशें रुपये घेतले नव्हे ? वधाबधा, नीट वेरीज करून वधा बरें. माझी आठवण आपली अशीतशीच आहे ! (हंसतो.)

राववहादुर—(वेरीज करून) छे हो ! फक्त व्याणवदशें आणि पन्नास रुपयेच झालें. पंचाणवदशें कांहीं नाहीत—

यशवंतराव—आरेच्या ! पाहिलेंत ? ही माझी विसर जिथेंतिथें माझी अशी फजिती करते ! अरेरे ! माझे नोटवूक कुठें गेलें ? (खिसा चाचपतो.) छे ! तें नाहीं उपयोगी. तेव्हां असें करा, काय ह्मणतो मी, कीं हे व्याणवदशें पन्नास म्हणजे किती सवानऊ हजार झाले नव्हे, —तेव्हां असेंच कराना—पाउण हजार रुपये द्या ह्मणजे वरोवर दहा हजारांची रकम झाली. होय, मग हिशेबांत भानगड नको. तुम्हांलाहि चांगलें व मला ध्यानांत ठेवायलाहि चांगलें. (कानांत सांगतो.) त्या फंडाला मला आजच पांचशें रुपये भरले पाहिजेत; आणि आपणहि त्याला हजारपांचशें रुपये भरल्यास इकडेच नव्हे तर विलायतेंतेदेखील आपलें नांव होईल. हं, कागद लेखणी द्या पाहूं इकडे. एक आप्याचें पावतीचें तिकीट असेलच आपल्यापाशीं. दहा हजारांची ग्रामिसरी नोट लिहून देतो झालें. नि आज जरा जेवूनविवून लौकरच तयार असाहां. कारण उद्यां समारंभाला हजर रहाण्यासाठीं किलेक मंडळीच्या घरीं गाडी घेऊन आमंत्रण करण्यासाठीं स्वतां गेलें पाहिजे. मी सातांच्या आंत आलोंच ह्मणून समजा.—हो, ऐकलेंत काय राववहादुर ! आपल्या गांवांत दहीपूर संस्थानच्या महाराजांचे चिरंजीव ते ठकारसिंगजी कुमारसाहेब आले आहेत. त्यांच्या दिवाणजींची नि माझी छान ओळख आहे. सचोटीनुसार राववहादुर, आपणांस महाराजांच्या भेटीस गेलेंच पाहिजे !

राववहादुर—फार उत्तम आहे. जरूर जरूर ! मला तुम्ही केव्हां महाराजांच्या वंगल्यावर न्याल वरें ? लवकरच वेत करा. (पेन्सि उघडून दोन हजारांच्या नोटी काढतो.) हे घ्या पैसे. सुटे नाहीत. ह्या हजार हजारांच्या दोन नोटी आहेत. यांतले पाऊण हजार तुम्ही घ्या, एक हजार माझ्या नांवें त्या फंडाला पाठवा—पण मला किताव मिळेल असें तुम्हांला खात्रीपूर्वक वाटतें ना ?—वाकीचे अडीचशें उद्यां मला आणून द्या. उद्यांच नाही दिलेत तरी चालेल. घाई नाही कांहीं. आणि प्रामिसरी नोटवीट लिहिण्याचें कांहीं एक कळण नाहीं, समजलें. तुमच्यावर माझा विश्वास नाही कीं काय ? (हळूच) पण आपल्या त्या कामाचें काय झालें ?

यशवंतराव—(नोटा खिशांत घालतो.) अं ! तें ना ! (राववहादुरांचा हात घेऊन टाळी वाजवून) काम फत्ते ! मी जिथें जाईन तिथें काम फत्ते केल्या-विना परत येईन असें का तुम्हांला वाटतें ? पण पर्वतराव, काय सांगूं, फारच प्रयास पडले बुवा ! शेवटीं एकदाची स्वारीनें मान्यता दिली. आपली मुद्रिका अन् पत्रिका मी मोठ्या खुबीनें आणि युक्तीनें त्यांना दिली. त्यांनीं आंगठी मोठ्या प्रेमानें उचलून घेऊन आपली पुष्कळशी स्तुति करून लगेच हातांत घातली व पत्रिकाहि प्रेमानें वाचून मजकडे पहात हंसूं लागल्या. यावरून आपलें काम बहुतेक फत्ते झालेंच असें समजा.

राववहादुर—(आनंदानें) काय ह्मणतां ? माझी प्रेमपत्रिका वाचिली आणि आंगठीहि वोट्यांत घातली ? अहाहा ! आतां माझ्यासारखा दैववान् प्राणी जगांत कोण असेल ? ती मनहरणी आतां आम्हांला खास माळ घालणार. (गर्वानें) उघडच आहे, अहो, आमच्यासारख्या राववहादुरांचें कुटुंब होण्यांत (मिशांवर ताव देतो.) तिला भूषणच वाटलें पाहिजे. मीं हंसावाईशीं पुनर्विवाह केल्यावर मग माझ्या ह्या गांवढळ बायकोजवळ भाषणसुद्धां करणार नाही. त्या सटवीला नेहमीं गांवढ्यावरच ठेवीन. पण तिची माझी भेट करविण्यासंबंधीं काय केलेंत ?

यशवंतराव—मीं पुष्कळ खटपट केली परंतु आढेवेढे घेऊं लागल्या. अहो, उघडच आहे, एकदम भेट घेण्यास त्या कशा वरें कवूल होतील. परंतु मी कसला वस्ताद ! त्यांना येत्या शनिवारीं रात्रीं आठ वाजतां इकडे घेऊन येण्याचें नक्की करून आलों आहे. आपण मात्र सर्व गोष्टी कशा युक्तिप्रयुक्तीनें केल्या पाहिजेत. उगीच घाई करायची नाही वरें. त्यांचें मन आपल्यावरच जडलें आहे, ही गोष्ट निर्विवाद आहे; परंतु त्या तें एकदम वोलून दाखविणार नाहीत. तेव्हां

प्रवेश ४ था.

[स्थल-राववहादुरांचा दिवाणखाना. कोच, गालिचा इत्यादिकांनीं दिवाणखाना शृंगारला आहे. एके वाजूस तंबूरा, वाजाची पेटी इत्यादि वाघें पडलीं आहेत. शाल पांघरलेल्या म्हाळसावाई व मंजुळा इकडेतिकडे चोरट्यासारखें पहातपहात प्रवेश करितात.]

म्हाळसावाई—(गडबडीनें) आपल्याला यायला उशीरतर नाहीना झाला मंजुळे? मोठ्या थाटमाटानं पानसुपारीला गेलेली स्वारी अद्यापि परत नाही आली वाटतं?

मंजुळा—नाहीं. (घड्याळाकडे पाहून) हंसावाई आणि यशवंतराव यांनां इथं यायला अजून अर्ध्या तासाचा अवकाश आहे. पण वावा इतक्यांत यावेत झटलं तर !

म्हाळसावाई—(हंसून) माझी दगडी खरोखरच इमानी आहे. घरं झालं कीं, त्यांचं हें सगळं खलवत तिनं आडून ऐकलं. काय ह्मणे ती सटवी हंसी त्या येशावरोवर इथं येणार, अन् मग इथं कुणी चिटपाखरुंहि नसायचं तेव्हां तिजबरोवर हवेतसे रंगडंग करायला यांनां सहज फावणार ! काय पण मेल्यांची मसलत ? पूजेच्या निमित्तानं आमची दोर्धीची उचलबांगडी अगोदर करून मग स्वारी बाहेर पडली ! वरं आहे म्हणावं, या तुमच्या ऐन रंगांत भंग करीन तरच नांवाची म्हाळसा होईन ! तरी म्हटलं, त्या मेल्यायेशावरोबर रोजरोज एवढीं कसलीं खलवतं चाललीं असतात ! पहायें आतां कसं दुसरं लगीन करतात तें ! झिजोच्या धरून अगोदर त्या सटवीला घराच्या बाहेर काढतें. मंजुळे, तूं इथंच वसून रहा. आपण परत आलों हें कुणालाहि अजून समजलं नाही. मी या वाजूच्या खोलींत वसून रहातें. मंडळीची चाहूल ऐकतांच मला आंत येऊन कळीव, समजलीस ?

[जाते.

मंजुळा—(स्वगत) हंसावाईसंबंधीं वावांचे विचार व्यर्थ आहेत. तिचं चित्त यशवंतरावांवरच जडलं आहे ह्मणून मीं आईला किती जरी सांगितलं तरी तिला कांहीं तें खरं ह्मणून वाटणार नाहीं. मत्सरानं तिला अंध करून टाकलं आहे, तेव्हां अशा स्थितींत तिची खात्री करून देणं अगदीं अशक्य आहे. (हंसून) आणखी एका घटकेनं इथं मोठ्या मौजेची चकमक उडणार आहे !

सर्व कार्यभाग कसा युक्तिप्रयुक्तीनेच केला पाहिजे. (हळूच) पण आपल्या कुटुंबाचे कसे काय ? त्यांनांतर हें करणें आवडणार नाही. त्या वेळीं त्या इकडे नसतील तर ठीक होईल. निं मंजुळ्यावाईहि नसाव्या.

राववहादुर—अहो, हा राववहादूर वच्चा नहीं है कच्चा ! मी त्याची व्यवस्था पूर्वीच करून चुकलों आहे. आमचा तो चुलत भाऊ त्या गुरुवारपेठेंत रहातो तो हो, त्याला करायचा आहे सत्यनारायण. त्याला तो वेत शनिवारीच करायला सांगतां. माझी आज्ञा तो शिरसाबंध करील. लेकाला परवांच दहा रुपये उसने दिले आहेत ! त्याच्याइकडे सत्यनारायणाचा शनिवारीं वेत करून या सटवीला मंजुळेसह देतो लावून तिकडे ! तिला तेथें जाणें भागच आहे. नि रात्रीं तिकडेच रहाण्याची व्यवस्था करतां. हो, पूजा, जेवणखाण वगैरे आटपेपर्यंत रात्रीचे एकदोन हे वाजायचेच; मग एवढ्या लांब ती कसची येते !

यशवंतराव—ही युक्तितर मोठी सुरेख काढलीत बोवा. मात्र शनिवारची गोष्ट विसरूं नका हो ! वेतवात असा नामी ठेवाल कीं कोणी म्हणेल शावास ! वरें येतो आलां मी.

[जातो.

राववहादुर—(मिशांवर ताव देतो.) शेवटीं सर्व गोष्टी एकदाच्या जुळून आल्या. खरोखर, यशवंतरावाचे माझ्यावर हे केवढेतरी उपकार आहेत ! या स्वारीमुळेचतर माझे हें काम झालें. नाहीतर आशाच नव्हती. वस, आतां मी रात्रंदिवस हंसा हंसा या नांवाचाच जप करित वसेन. प्रिये हंसे—

(इतक्यांत दगडी येते.)

दगडी—(मघांपासून दाराआड राहून सर्व भाषण ऐकत होती ती आतां प्रवेश करून) जी, मी आज मुल्काला चाललें. शेट—

राववहादुर—(दचकून स्वगत) ह्या सटवीनें आमचें खलवत ऐकलेंतर नसेल ना ? (उघड) कायग ए डाकिणी ! चोरून दुसऱ्याच्या गोष्टी ऐकतेस होय ?

दगडी—अं ! मन्नी न्हेवा असली वंगाळ खोड. मी मुल्काला जाते तवा पगार मांगाया आल्यें.

राववहादुर—(स्वगत) एकून हिनें ऐकलें नाहीं तर. (उघड.) पुनः शेट म्हणालीस नाहीं का ? हा घे पगार—

[दगडीच्या कानशिलांत मारतो. ती ओरडत आंत जाते. राववहादुर तिच्या मागें धावतो.

आणि आमच्या आईला अशीच संशयांत ठेवल्यानं तर या मौजेस जास्तच रंग येईल. मग खरा प्रकार उघडकीस आणण्याचा उद्योग एव्हांच कां करा ? (इकडेतिकडे पाहिलेंसें करून पदराखालून पत्र वाहेर काढते.) अहाहा ! माझ्या प्रियकराचं हें पत्र ! शंभर वेळां वाचलं तरी कांहीं मांझी तृप्ति झणून होत नाहीं ! माझ्या प्राप्तीसाठीं जें कांहीं करण्याचं योजिलं आहे, तें वाचून कुणाला वाई हंसूं येणार नाहीं ? यांतलं एक अक्षरसुद्धां आईच्या कानांवर जाऊं नये म्हणून मला पुनःपुन्हा निक्षून लिहिलं आहे; पण तें व्हावं कसं ? (विचार केल्यासारखें करून) अरेरे ! पदवीमुळं वेभान झालेल्या आमच्या भोळसट वावांनां या कपटप्रयोगानं फसविणं हें पाप नव्हे का ? पण माझ्या प्रियकरासाठीं तेंदिखील करण्यास मी आज प्रवृत्त झालें आहे. देवा ! या पदवीच्या-या पोकळ मोठेपणाच्या नादीं आमच्या वावांनां कां वरं लावलं आहेस ? त्यांची चारचौघांत चाललेली ही अपेष्टा पाहून मला अतोनात दुःख होत आहे. यशवंतरावांचें लक्ष्य हंसावाईवर आहे झणून ठीक, नाहीपेक्षां माझे काय हाल झाले असते ते त्या देवालाच माहीत ! प्रियकरा ! यशवंतराव आणि हंसावाई यांच्या साहाय्यानं वावांनां फसवून तुम्ही आपला कार्यभाग उरकून घेणार एकूण ? पण हा स्वयंवराचा नवीनच प्रकार नव्हे का ? (हंसते.) असो, नाइलाजास्तव मलाहि या कपटप्रयोगांत सामील व्हावं लागलं आहे. पदवीमुळं वावांच्या डोळ्यांवर जी झांपड आली आहे ती अशा कोणत्यातरी उपायानं उडविलीच पाहिजे; नाहीपेक्षां त्यांचा वेडेपणा यापुढं कोणच्या थरास जाईल सांगवत नाहीं. (विचार केल्यासारखें करून) तेव्हां एकंदरींत आईला ही सगळी मसलत न कळविण्यांतच जास्त मौज आहे. पुढील सर्व खेळास यामुळं अधिक रंग येणार आहे. (हातांतील पत्राकडे पाहून) पत्राचा शेवटतरी वाई किती गोड केला आहे ! (पत्राचें चुंबन घेते व वाहेर कोणाची चाहूल ऐकल्यासारखा भास होऊन दचकते.) मंडळीची गाडी आली वाटतं ! (वारींत डोकावून) हो, यशवंतराव आणि हंसावाई तर येऊन थडकल्याच. पण वावा कसे आले नाहींत अजून ? चला, आंत जाऊन आईलातर सांगूं या.

[जात.

(दुसऱ्या वाजूनें यशवंतराव आणि हंसावाई बोलतबोलत प्रवेश करितात.)

हंसावाई—(कोचावर वसून) मी आपल्या नादीं लागून भलल्याच ठिकाणीं तर नाहींना आलों ? तुमच्या जेव्हाकडील अद्यापि कुणीच कसं वाहेर दिसत नाहीं ?

यशवंतराव—छे, छे ! मी कधींतरी तुला भलत्याच्या घरीं आणीन का ? माझे परम मित्र राववहादुर पर्वतराव यांनीं पराकाष्ठेचा आग्रह धरला, तेव्हां ह्याटलें जातांजातां उतरूं त्यांच्या इथें. पर्वतराव ह्यणजे मोठा लाख माणूस आहे, मित्रांचा अगदीं भुकेला—

हंसाबाई—आज आपल्यावरोवर यायला मला कितीतरी बाई संकोच वाटला ! मावशीजवळ कांहीं निराळीच वतावणी करावी लागली ! पण गडे, आज आपण असे उदासीन कां दिसतां ? प्रकृति तर ठीक आहे ना ?

यशवंतराव—उदासीन कसला ? माझी प्रकृतितर बुवा अगदीं ठीक आहे. मात्र मृत्युपंथाला लागलेल्या त्या आमच्या काकासाहेबांनां आज भेटायला गेलों होतो, पण माझी भेट घेण्याचें त्या हट्टी म्हाताऱ्यानें साफ नाकारलें त्यामुळें थोडेंसें वाईट वाटलें इतकेंच. तें राहूंदे, पण प्रिये ! तुला इथें मुद्दाम कां आणलें तेंतर अगोदर ऐकून घे. आपला कार्यभाग सिद्धीस जाण्याच्या कामीं या आमच्या राववहादुरांची फार मदत आहे. तेव्हां आज अनायासें तुझा त्यांच्याशीं परिचय होणार आहे हें फार उत्तम आहे. पर्वतराव ह्यणजे फार सज्जन मनुष्य. पण राववहादुर झाल्या दिवसापासून त्याचें डोकें किंचित् ठिकाणावर नाहींसें झालें आहे इतकेंच. स्त्रीशिक्षण, पुनर्विवाह इत्यादि सुधारणांत आपण पुढारी असावें अशी त्याला मोठी हांव आहे. आणि प्रिये ! एवढ्यासाठींच तुझी ओळख करून घेण्याला स्वारी इतकी उत्सुक झाली आहे ! हे पहा राववहादुर आलेच—

(इतक्यांत गळ्यांत फुलांचे मोठमोठे हार घातलेले राववहादुर व त्यांच्या मागून भपकेदार पोपाख केलेले व हातांत मोठाले तुरे घेतलेले पांडू व कहान प्रवेश करितात. हंसाबाईस तिथेहि लवून आठदहा वेळां मुजरा करितात.)

हंसाबाई—(आश्चर्यानें यशवंतरावास एकीकडे) हें काय बाई भलतंच ?

राववहादुर—(आदरानें मान खालीं वांकवून) मंडळी, तुम्ही मला क्षमा कराल अशी आशा आहे. काय करावें ? त्या 'ढव्याचार्य समूहा'नें मला आज पानसुपारी दिली तेथें थोडासा उशीर झाला. इतका उशीर होईल हें मला पूर्वीं समजतें तर मी तेथें आज साफ गेलों नसतो. (स्वगत) यांच्या आदरातिथ्यास्तव शास्त्रीबुवांजवळून मुद्दाम लिहवून घेतलेलें वाक्य बंदुकीच्या बाराप्रमाणें आतां देतो येथें सोडून. (मोक्यानें—हंसाबाईस उद्देशून) श्रीमती हंसाबाई, आपल्या सारख्या अरण्यपंडितेनें आमच्या इथें येऊन आमचा हा बंगला आपल्या

चरणकमलाच्या धूलीनें आज पवित्र करून टाकला आहे ! आज मी आपल्याला धन्य समजतो. बरिंसाहेब ! आपल्या उपकारसागरांत मला आज आपण अगदीं बुडवून टाकिलें आहे. मी आपला गुलाम आहे—दासानुदास आहे—

हंसाबाई—(लाजल्यासारखें करून) यांत मीं विशेष तें काय केलं ? आह्मीच उलट राववहादुरांचीं आभारी आहों. राववहादुरांनीं आज आह्मांला मोठाच मान दिला.

(हातांतील तुरे वाजूच्या टेबलावर ठेवून कहान व पांडू मुजरे करून जातात.)

राववहादुर—असें कसें ह्मणतां हंसाबाई ? आपण म्हणजे सौंदर्याची खाण. आपलें मुखकमल—

(हंसाबाई ओशाळून यशवंतरावाकडे पहाते.)

यशवंतराव—(राववहादुरांचें लक्ष्य उडविण्याच्या हेतूनें पेटिकडे वोट दाखवून) ओहो ! राववहादुर ! आपणतर संगीताचेहि शोकी दिसतां !

राववहादुर—(एकीकडे यशवंतरावास) या माझ्या प्रियकरणीचें मन-रंजन करावें ह्मणून मीं आज गवयीवुवांस या वेळीं मुद्दाम बोलाविलें होतें. (घड्याळ पाहून) त्या वेळ्याचा अद्यापि पत्ता नाही !

हंसाबाई—(राववहादुरांस) आपल्यासारख्यांनां असला शोक असणं भूषणावहच समजलं पाहिजे. आपण मोठे विद्वान्, मार्मिक व रसिक आहांत असं मीं ऐकलं आहे.

राववहादुर—(आनंदानें) असें काहीं नाहीं, असें काहीं नाहीं ! परंतु मला हा आपला थोडावहुत नाद आहे झालें. आमच्यासारख्या मोठ्या लोकांनां हें भूषणावह आहे म्हणूनतर त्या गवयाला मीं गाणें शिकविण्यास ठेवला आहे. त्याच-प्रमाणें हंसाबाई, संगीतसमाजाचा मेवरहि मी नुक्ताच झालों आहे. (हंसाबाईच्या हातांतील आंगठीकडे पाहून) अहाहा ! हंसाबाई ! आपले अवयव कितीतरी सुंदर आहेत ! आपलीं वोटेंतरी किती गोंडस ! ती पहा आपली करांगुली त्या मुद्रिकेनें कितीतरी शोभायमान दिसत आहे ! तिचा आपण स्वीकार—

यशवंतराव—(स्वगत) हा वेटा आतां माझी खास फजिती करणार. (हळूच राववहादुरांस) अहो राववहादुर, आपल्यासारखी मोठी पदवी मिळविलेलीं माणसें आपण वक्षीस दिलेल्या वस्तूचा नामनिर्देशहि करित नसतात. उलट ती आपण दिली नाहीं असेंच भासविण्याचा यत्न करितात. त्या आंगठीकडे आतां आपण अगदीं पाहूंच नका कसे !

रावबहादुर—(यशवंतरावास हळूच) हो हो ! हेंच बरोबर आहे. मी आतां मुळांच त्या आंगठीकडे पहाणार नाहीं. यशवंतराव, तुहीं मला हें अगोदर सुचविलें असतें तर ठीक झालें असतें. (हंसाबाईच्या हातांतील आंगठीकडे टक लावून) अरेरे ! त्या शिंच्या गंवयानें ऐन वेळेस घोंटाळा केला.

हंसाबाई—रावबहादुर, आपलं सारं लक्ष्य माझ्या आंगठीकडे लागलं आहेस दिसतं; आपणास ती आवडली असावी—

रावबहादुर—(गोंधळून यशवंतरावाकडे पहात) होय—होय. मला ती फार आवडली ह्मणूनच तर ती मी—नाहीं नाहीं—पण हंसाबाई ती फार मौल्यवान्—

यशवंतराव—(स्वगत) पुन्हा हा मूर्ख येरे माझ्या मागल्या करूं लागला ! (उडवाउडवी करून) रावबहादुर ! आपल्याला आतां उशीर होईल. चला, चला ! आटपा लवकर.

रावबहादुर—पण त्या गंवयानें घोंटाळा केला हो. (हळूच) शिंच्याचा अजून पत्ता नाहीं. (हंसाबाईस) बाईसाहेब ! आपल्यासाठीं हा आपला दासानुदास काय पाहिजे तें करण्यास सिद्ध आहे. आपण आपल्या अलौकिक सौंदर्यानें मला अगदीं वेडाच करून टाकिलें आहे. आपण आपल्या कृपाकटाक्षानें या दासाला पहाणार नाहीं तर कांहीं याची धडगत दिसत नाहीं. माझे प्रेम—

(इतक्यांत क्रुद्ध झालेली म्हाळसा पुढें येते. तिला पहातांच सर्व दचकतात.)

म्हाळसा—अहाहा ! काय पण प्रेमाला उत आलाय हो ! मेली माणसाला अगदींच कशी लाजलज्जा नाहीं ! या वयांत हे असले चाळे शोभतात तरी का ? (हंसाबाईकडे वळून) आणि बाईसाहेब ! माझ्या घरीं येऊन माझ्या नवऱ्याला मोहनी घालून भुरळविणं हें आपल्यासारख्या शिकल्यासवरलेल्या स्त्रीला शोभतं का ?

हंसाबाई—(ओशाळून यशवंतरावास) हें काय बरं ? इथं आणून आपण व्यर्थ माझी विटंबना मात्र करविलीत. या फटकळ बाईचं बोलणं मत्. निष्कारण ऐकून घ्यावं लागलं ? (रागानें निघून जाते. तिच्या मागोमाग यशवंतरावहि जाऊं लागतो.)

रावबहादुर—(खजील होऊन यशवंतरावास हात जोडून) अहो यशवंतरावजी, कृपा करून त्या हंसाबाईची आपण समजूत घाला, व त्या मला क्षमा करतील असें करा. माझा (म्हाळसाबाईकडे बोट दाखवून) हिच्यापुढें अगदीं नाइलाज आहे ! (यशवंतराव गेलासें पाहून) अग ए चांडाळणी ! तूंतर अगदीं माझ्या राशीलाच बसली आहेस ! माझ्या पाहुण्यांचा भसा अपमान करण्याला

तुला लाज कशी नाही वाटली, अवदसे! त्या हंसाबाईंच्या खेटराचीतरी तुला सर येणार आहे? तूं काय समजली आहेस, मी जर नांवाचा राववहादुर पर्वतराव अंसेन तर तुला नाक घांसायला लावीन तिच्यापुढे !

म्हाळसा—अग बाई बाई ! मीतर अगदीच घावरून गेल्यें ! माझा खेटर वसला आहे तिच्यापुढे नाक घासायला ! मसणांत का जाईना—

राववहादुर—चूप रहा चांडाळणी ! तोंडास तोंड घायला तुला शरम नाही वाटत ?

म्हाळसा—अहाहा ! दिवे ओवाळा दिवे !

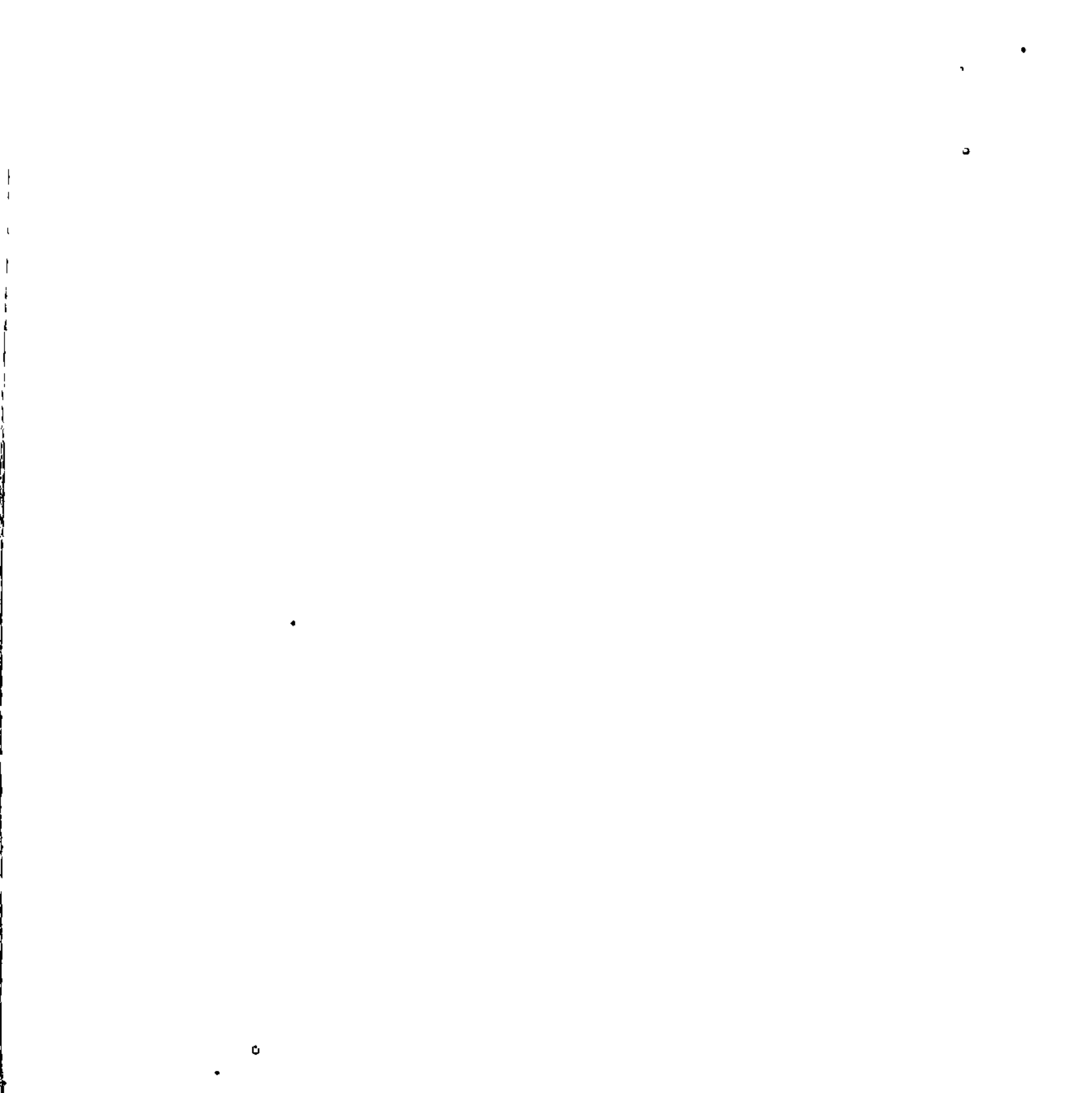
राववहादुर—चल चालती हो माझ्यासमोरून ! (तिला लोटून देतो.) गेली एकदाची पिडा ! ही ब्याद इतक्यांत परत आली कशी ! शिंचीनें ऐन रंगांत कीहो भंग केला ! माझ्या त्या मनमोहिनीला मी आपलें प्रेम आतां व्यक्त करून दाखविणार तोंच ही चांडाळीण कशी दत्त म्हणून उभी राहिली ! तें कांहीं नाही. आमना वेत कुणींतरी हिला कळविला. तपास करतो आतां प्रथम याचा.

[रागारागानें आंत जातो.

[पडदा पडतो.]

रावबहादुर—चूप रहा चांडाळणी ! तोंडास तोंड द्यायला तुला शरम नाही वाटत ? [अंक ४ था, प्रवेश ४ था, पृष्ठ ७८.]

अंक ५ वा.

प्रवेश १ ला.

[स्थल—राववहादुरांचा दिवाणखाना. वृद्ध शिलेदाराचें सोंग घेतलेला पांग्या एका हातांत हुक्का धरलेला आहे व एक हात दाढीवरून फिरवित आहे असा प्रवेश.]

पांग्या—(हंसून) इची भन, माज स्वांगतर लइ लइ फकड वनलया ! ल्यो ल्योकाचा कहान भग्यातर मला पघूनशेनी इक्ता का घावरलाया का पुसू नका ! अर विठ्या पांग्या ! आन् त्येन कसा अक्शी जमिनीपावत डोकस वाकवून शेनी मुजरा केलाया ! ! अर पर ल्योका ! ल्यो मुजरा तुला न्हव बर ! तुज्या या शिलदारीच्या पोश्याकाला आन् दुसर काय ? (मिशीवर ताव देऊन) आन् विठ्या, आता हे वरमज्ञान देकी वाजूला ठिवूनशेनी आन् न्हो तयार आपल्या धन्याची कामगिरी कराया ? इस्वासरावांची कामगिरी फत्ते न्हाई झाली तर ल्योका पांग्या, त्वांड काळ कराव लागल काळ त्येचा हाये का काइ इचार ? (विचार केल्यासारखें करून) माज हे स्वांग पघूनशेनी ती दगडीतर तवांच भुलूनशेनी जाईल ! (खिशांतून आरशी काढून तींत तोंड पहातो.) अर वारवा ! स्वांग पन स्वांग झालया ! माज मलीच वळकायाची पंचात आन् मग त्या दगडीची आन् तिचा धनी ल्यो हुप्यावानर त्येची तरी का विशात लागलिया वलखयास्त्री ? अर, पर ही कोन समूर चमकत चमकत जातीया ? (पाहिलेंसें करून) अर हीतर माजी फटाकडी ! घागर घेतलिया कमरवर आन् कशी पर मुरक मारित मारित अक्शी जातीया ! आवा पन आवा ! इचिभन, आन् हा र कोन तिच्या माग ? अर, हा दौलत्या ! ल्योकाचा अजूनवी गवोंडा घोलतोयाच ? त्येनतर मस्त्री न्हैइच वळकल. आन् दगडीन मस्त्री वळकल न्है, तर ल्योका पर्वत्या तुज्या बालावी मी कोन हाय ते उमगायच न्है ! यस्वंतरावांनीं तर त्येच्या कानावर घातलया, की मी ठकारसिंग म्हाराजाचा दिवान हाये आन् त्येला भेटाया येनार हाये. मंग या ल्योका रावभादुरान भाएर येयाला इक्ता वखत कशापायीं केलाया ? बिटा शिनगार तर न्है करित वसला ? (चाहुल ऐकलीसें करून) ध्येय, आलाच की ह्यो !

(पांडू व कहान यांस वरोवर घेऊन भपकेदार पोषाख केलेले राववहादुर आपला सिंगचा चष्मा नाकावर वसवित वसवित बाहेर येतात. चष्मा पडतो, राववहादुर तो पुन्हा लावितात व पांग्याकडे नीट न्याहाळून पहातात. तोंच पांग्या पांचसहादा लवून त्यांना दरवारी थाटाचा मुजरा करितो. राववहादुरहि पांग्यास लवून मुजरा करितात.)

राववहादुर—(आश्चर्ययुक्त मुद्रेनें स्वगत) अरे, हा कोण असावा ? त्या महाराजांचा दिवाणतर नाहीं ना ? तोतर यशवंतरावां वरोवर येणार होता आणि हातर एकटाच आला आहे ! दिसतो तर मोठा राजदरवारी माणूस. दाढीचे केंस अगदीं पांढरे शुभ्र झाल्यामुळे याचा चेहरा कितीतरी भव्य दिसत आहे !

पांग्या—(लवून पुन्हा एकवार मुजरा करून व दाढीवर हात फिरवून) तस्लीमात. अरझे राववहादुरसाहाब ! आपकी और हमारी जानपेहेचान है !

राववहादुर—(चकीत होऊन) नाहीं, मला नाहीं स्मरत !

पांग्या—अजी जनाब, आप क्या भूल गये ? आपको हम लडकपनसे पेहेचानते हैं.

राववहादुर—(आश्चर्यानें) मला ?

पांग्या—जी, आप (जमिनीकडे हात दाखवून) जब छोटे लडके थे, तब तमाम औरतें आपको दिलसे झियादा प्यार करती थी !

राववहादुर—(आनंदानें) काय ! गांवांतील एकंदर तरुण स्त्रिया मजवर प्रेम करीत ?

पांग्या—वेषक राववहादुरसाहाब ! आपके वालीद बडे सरदार थे. हमारी और उनकी बडी दोस्ती थी.

राववहादुर—काय ह्मणतां ? माझा बाप उमराव होता !

पांग्या—क्यं व नहीं ! बडे लिआकतदार, बडे सखावतदिल !

राववहादुर—माझा बाप परोपकारी होता हेंहि तुहांला माहित आहे ? एकूण तुमची त्यांची चांगलीच ओळख असली पाहिजे ?

पांग्या—मै और वोह जिगर जानके दोस्त थे.

राववहादुर—वाहवा ! मग आपली माहिती अगदीं वरोवर असली पाहिजे. एकूण आमचे वडील सरदार होते !

पांग्या—वेषक सरदार थे अमीर.

राववहादुर—काय शिंचे हे लोकतरी तर्कटखोर आहेत हो ! ह्मणे, माझा बापं फेरीवाला होता ! हरामखोरांनां प्रत्यक्ष आमच्या वडिलांविषयीं असें खोटें नाटें पिकविण्याला शरम कशी नाहीं वाटत ?

पांग्या—तोबा ! तोबा ! बडी अफसोसकी बात है ? आपके वालीदको कूचागस्त कहते हैं ? हमारे दोस्तकी बदनामी करनेवालोंकी हम हड्डी तोड डालेंगे ! वोह सौदागर बन गये इसमे इन लोगोंका क्या नुकसान हुवा ?

राववहादुर—ह्यातारे बाबा, तुमची माझी ओळख झाली हें फार चांगलें झालें. आमचे वडील थोर सरदारकुळांतले होते याला आतां चांगलाच पुरावा मिळाला.

पांग्या—येह सब सच है. और हम तमाम दुनियाभरमे येही जाहीर करसके हैं!

राववहादुर—असें कराल तर आपले मजवर फार उपकार होतील. आपल्या भेटिनें मला फार आनंद झाला आहे.

पांग्या—अजी जनाव राववहादुरसाहाब ! आपके वालीद—क्या कहूं बडे नेक अशराफ शख्स थे. हमने बोहोत मुसाफरी कियी, मगर उसके काबील कोई शख्स हमने नहि देखा !

राववहादुर—काय ह्मणतां ? आपण पुष्कळ प्रवास केला आहे ?

पांग्या—जी ! बोहोत सफर कियी, तमाम हिंदुस्तान घूमे. (हळूच) आपको एक बात कहेनेकी है.

राववहादुर—खरेंच कीं काय ! सांगा, सांगा तर मग.

पांग्या—आपके गांवमें दहीपूर रियासतवाले हमारे महाराजके बडे शाहजादा कुमार ठकारसिंगजी तशरीफ ले आये हैं. वोह छत्रीय है, आप जानते होंगे.

राववहादुर—होय, आमचे मित्र यशवंतरावजी यांचेकडून मला हें समजलें; आर्हीं उभयतां महाराजांच्या दर्शनाला येण्याचा वेत केला होता; इतक्यांत आपण इकडे येणार असल्याचें समजलें. पण आपण यशवंतरावांबरोबर इथें येणार होतां नाहींका ?

पांग्या—(उडवाउडवी करण्याच्या हेतूनें) येह गांवमें तमाम लोग हमारे कुमारजीको चाहते हैं, और मिलनेकोभी आते हैं. हमारे छोटे महाराज बडे शान व शौकतसे मुसाफरी पर निकले हैं. आप जानते होंगे, हमभी उनके मुलाझीम खास हैं.

राववहादुर—आपल्यासारख्या थोर मनुष्यांस इथें येण्याची तसदी पडली याची क्षमा करावी. आपण—

पांग्या—(हंसत) नहीं नहीं जनाब ! हम और मतलबसे आये हैं. आपको कोई खुबसूरत लडकी है ?

रावबहादुर—(आश्चर्यानें) होय, माझी मुलगी फार सुंदर आहे खरी; पण त्याचें काय ?

पांग्या—(डोळे मिचकावून व किंचित् हंसून) येही तो है ! आपके लडकीपर तो शाहजादासाहेब फरेफता होरहे हैं. और आपका दामाद होने चाहते हैं !

रावबहादुर—काय ! दहीपूरच्या महाराजांचा पुत्र माझा जांवई होऊं इच्छितो ! खरेंच का पण आपण सांगतां हैं ?

पांग्या—सुन लीजिये जनाब ! आज सुबोहको हम सब घोडेपर सवार होके शिकार करने गये थे. वहांसे लोटते वखत कुमारसाहाब हमको फारसीमें कहने लगे “आँ दुख्तर विसयार हसीन अस्त.” हमारे साथ और एक शख्स थे उनको कुमारसाहाब कहने लगे, रावबहादुर पर्वतरावकी लडकी परीकी मिसाल है. “हूरे विहिस्त अस्त,” याने रंभा.

रावबहादुर—काय ! माझ्या मुलीला कुमारसाहेब रंभा झणाले ?

पांग्या—बेषक ! उसी वखत हमने कुमारसाहाबको कहाके रावबहादुर हमारे बडे दोस्त हैं. कुमारसाहाब बोले “मन ऊरा अझदिल् अझीझ मी दानम.”

रावबहादुर—खरोखर फारसी भाषा फारच मजेची आहे झणायची !

पांग्या—उदूसेभी बडी उमदा है. रावबाहादुर, सनसकुरत और दूसरी सब जवाने तो फारसीसे निकल पडी हैं. अझदिल् अझीझका मतलब हम दिलसे प्यार करते हैं.

रावबहादुर—झणजे प्रियकरणी असाच अर्थ ना ?

पांग्या—जी ! अब हमारे कुमारसाहाब सगाई करनेके पेशतर आपको सरदार बनाने चाहते हैं. जब आप येह बडा खिताब ‘राजा फतेहे बुडिमसंग बहादुर साद अलरिंद’ का पा जायेंगे, तब कुमारसाहाबसे दरजेमे हमसरी हो जायगी, और उनको आपका दामाद होनेमे कुछ शर्मदामनगीर न होगी.

राववहादुर—(आनंदानें आपल्याशींच) मी आपला या राववहादुरीच्याच घमेंडींत होतो! आणि ही राववहादुरी मिळविण्यालातरी मला केवढी यातायात करावी लागली! वरें, आतां पहा, देव द्यायला निघाला तो एवढी मोठी सरदारीची पदवी आपोआप घरीं चालत आली आहे!

पांग्या—‘राजा फतेहे धुडिमसंग बाहादुर साद अलरिंद’ येहे खिताब इतना वडा है, के उसके आगे आपके रावसाहाब और राववहादुर वधैरा खिताब क्या चीज है! येहे आला दरज्जेका खिताब है. हमारे रियासतमें बडे बडे सरदारोंमें फक्त दो या तीन शख्सको येह खिताब हांसील हुवा है.

राववहादुर—तर महाराज, कृपा करून आपणच मला कुमारसाहेबांच्या दर्शनाला प्रथम घेऊन चला. मला ते एवढा मोठा मान देण्याला तयार झाले आहेत त्या अर्थी त्यांचे आभार नकोत का मानायला? (इतक्यांत यशवंतराव येतो व दिवाणजीस मुजरा करितो. त्याला पाहून) वाहवा! यशवंतरावजी, आपण फार लवकर आलां! पण या दिवाणजींची आणि आमची जुनीच ओळख निघाली! (हंसून) तुमची आह्मांला मुळीं जरूरच पडली नाहीं!

यशवंतराव—(स्वगत) बेव्या! तीतर आमचीच करामत. तूं अशीच फुशारकी मारित रहा. (उघड) राववहादुर! आमचे काका नाशिकाकडे गेले आहेत हवा बदलण्याला, आपल्याला माहित आहेच; त्यांची प्रकृति जास्त विघडल्याचें समजल्यावरून तार करायला जावें लागलें. त्यामुळें किंचित् उशीर झाला. आपल्या म्हणण्याप्रमाणें आपणच कुमारसाहेबांच्या बंगल्यावर त्यांच्या दर्शनाला जाऊं ह्मणजे तें वरें दिसेल. (पांग्याकडे पाहून हंसतो व लवून पुन्हा मुजरा करतो.)

पांग्या—आपके मुलाकातका हमारे शाहजादेको कमाल इश्तिआक है. अगर आप आपनी ख्वाहीश जाहिर करेंगे तो वो फौरन आपको ‘राजा फतेहे धुडिमसंग वहादुर साद अलरिंद’ को खितबासे सरफराज करेंगे!

यशवंतराव—कुमारसाहेबांच्या औदार्याची आणि गुणग्राहकतेची प्रशंसा करावी तितकी थोडीच. पण त्याची इतकी घाई करण्याचें कारण नाहीं.

पांग्या—(नाखूष झाल्यासारखें दाखवून) एजी मेरे दोस्त जसवंतराम! ऐसा न कीजिये. कुमारसाहाब तो राववहादुरके लडकीपर देखतेही आपक होगये हैं, और उसीके साथ शादी करनाही चाहते हैं. इसलिये तो राववहादुरको

“राजा फत्तेहे धुडिमसंग वहादुर साद अलरिंद” बनाने मांगते है. इतना आला दरजेका खिताब मिलनेका दुनियाभरमे बडी मुष्कील होती है.

यशवंतराव—दिवाणजी, तें सगळें खरें; पण त्यावद्दल इतकी धांदल कशाला पाहिजे ? हक्कहक्क सर्व कांहीं होईल तें बरें.

राववहादुर—(स्वगत) यशवंतराव, घाई न करण्याचें कारण मी समजलों! आपण मनांत मांडे खात आहां कीं माझी मंजुळा आपल्याला मिळेल म्हणून ! पण गृहस्था, कुमारसाहेबांसारखा राजघराण्यांतील जांवई मिळत असतां मी तुझी डाळतरी शिजू देईन का ? (उघड) अरे पण एक लचांड आहे. ती पोरगी कुमारसाहेबांस पसंत करील काय ? तिचें मन तर त्या भिकारज्या विश्वासरावावर वसलें आहे !

पांग्या—लाहोल वला कुव्वत ! क्या केहते हो ! हमारे कुमारसाहाब वडे खुबसूरत हैं. आपकी लडकी उनको देखतेही फौरन खुष होजायगी ! क्या बडी मुष्कील है ? (गड्याकडे पाहून) ये देखिये अहेले दरवारअमीर व कबीर यहांही आते हैं. कुमारसाहाब राववहादुरसाहाबको नझर और खिलाअत पेशकर चुके हैं, ऐसा हमको मालूम होता है. चलिये सब मिलके उनका इस्तिकवाल करेंगे !

[गडवडीनें सर्व जातात.

प्रवेश २ रा.

[स्थल-राववहादुरांचें माजघर. ह्याळसावाई पोथी वाचित बसली आहे असा प्रवेश.]

दगडी—(धावत प्रवेश करून हंसतहंसत) वाईसाव वाईसाव, धनीसाव तर अक्शी भौरुप्यावानी स्वांग बनूनशी आल्याती तकड जरा पघाकी ! यस्वंतराव आन् ल्ये, त्या मेल्या लांब दाडिवाल्या मारवाडी शिलदारासंग कोना राजाच्या बंगल्यावर न्हवतका ग्येल ? आन् पघाकी वाईसाव, आता कस स्वांग बनूनशी आल्याती ते !

ह्याळसावाई—(त्रासत्यासारखें करून) काय मेलीनं वटवट लावली आहे तरी ! चल जा इथून, चावट कुठली !

दगडी—न्हाई वाईसाव, देवाच्यान मी खोट न्हाई बोलत. धनीसाववानी कशी तरवार लटकावलिया,—अग वया ! आन् धनीसाव सवताच हकड येत्याती न्हवका ! ल्ये पघा.

(डोकीस काठेवाडी मंदील, अंगांत काश्मिरी झगा व कमरेला तखवार लटकाविली आहे अशा वेपांत राववहादुर प्रवेश करितात.)

ह्याळसावाई—(विस्मित होऊन) हें आपण आतांशा मांडलं आहे तरी काय ? हें काय आज नवंच सोंग आणलं आहे ?

राववहादुर—हं तोंड संभाळ, तोंड संभाळ ! फटकळ कुठली ! काय सांगूं, तूं माझी वायको पडलीस, नाहीतर माझ्यासारख्या वज्या उमरावाची अशी वेअदवी केल्यावद्दल काय प्रायश्चित्त भोगावें लागतें तें आतांच तुला दाखविलें असतें. (तरवार बाहेर काढून तिचें पान अजागळासारखा पहात उभा रहातो.)

ह्याळसावाई—अग बाईग ! काय ह्मणतां !

राववहादुर—(मिशीवर ताव देत) मी आतांनुस्ता राववहादुरच राहिलों नाहीं. तर 'राजा फत्तेहे धुडिमसंग वहादुर साद अलरिंद' झालों आहे, समजलीस ? कितावाचें नुस्तें नांव ऐकूनच घाबरलीस वाटतें ? मी कुमारसाहेवांच्या भेटीस गेलों होतो तेथें त्यांनीं अत्यंत आग्रहपूर्वक ही मोठी पदवी मला एनायत केली. आतां आलेंका तुझ्या ध्यानांत.

ह्याळसावाई—नाहीं, माझ्या नाही तें ध्यानांत यायचं.

राववहादुर—(ओरडून) अग आजपासून त्यांनीं 'राजा फत्तेहे धुडिमसंग वहादुर साद अलरिंद' बनवलें आहे. (नाचूं लागतो.)

ह्याळसावाई—काय ह्मटलं ? आपणाला त्यांनीं बनवलं ? त्यांचा तरी त्यांत काय दोष ? अलीकडे आपलं वर्तनच झालं आहे अशा प्रकारचं !

राववहादुर—मूढ, गांवढळ, अडाणी कुठली ! राजकुलांतील मंडळीच्या वरोवरीची पदवी आतांच मला त्या कुमारसाहेवांनीं आपल्या वंगल्यावर मोठ्या धाटानें दिली आणि तूं मला बनवलं ह्मणून म्हणतेस ?

ह्याळसावाई—हें काय बाई ! आपणचना ह्मणायचं कीं त्यांनीं आपल्याला बनवलं ह्मणून ?

राववहादुर—(स्वगत) काय या शिंचीला करावें ! (उघड) 'राजा फत्तेहे धुडिमसंग वहादुर साद अलरिंद' बनवलें. ह्मणजे मला मोठा सरदार केला, समजलीस ? कुमारसाहेव इतकेंच करून राहिले नाहीत, तर आज संध्याकाळीं आपल्या सर्व इतमामासह ते स्वतः आपल्या घरीं येणार आहेत. आतां राहिलेंका तुझ्या ध्यानांत मी 'राजा फत्तेहे धुडिमसंग वहादुर साद अलरिंद' झालों आहे तें ?

[नाचतनाचत पडघांत जातो.]

ह्याळसावाई—(कपाळावर हात मारून) देवा ! यांनां आतां खास वेड लागलं ! यांनां जाऊन अडिवलं पाहिजे, नाहीतर न जाणो एखादे वेळीं रस्त्यांत जाऊन कांहीं भलतंच करायचे !

[धावत जाते.

प्रवेश ३ रा.

[स्थल—राववहादुरांचा शृंगारून सुशोभित केलेला दिवाणखाना. एके वाजूस जरीच्या बैठकीचें उंच आसन तयार केलें असून समोरच एका टेबलावर एका मोठ्या तबकांत हारतुरे ठेविले आहेत; दुसऱ्या एका तबकांत अत्तरदाणी, गुलाबदाणी इत्यादि ठेविलीं आहेत. भपकेदार पोपाख चढवून एके वाजूस पांझू व एके वाजूस कहान उभे आहेत. इतक्यांत हंसावाई व यशवंतराव बोलतबोलत प्रवेश करितात.]

यशवंतराव—वारे वा ! राववहादुरांनींतर मोठा धाट उडवून दिला आहे. प्रिये ! माझा पश्म मित्र विश्वासराव याला साह्य करण्याचें वचन दिल्यामुळें आपणा उभयतांस या वेळीं इथें येणें भाग पडलें; त्या दिवशीं मजकरितां आणि माझ्या मित्राकरितां तूं जो अपमान सहन केलास त्याबद्दल आम्ही दोघेहि तुझे अत्यंत आभारी आहों. इतकें केल्यासारखें हें सोंग एकदा शेवटास जाओ आणि विश्वासराव नि मंजुळा यांच्यावर एकदाच्या निर्विघ्नपणें अक्षता पडोत, म्हणजे जिंकलें. हाः हाः हाः !! कालचें स्मरण झालें म्हणजे हंसतांहंसतां नकोसैं होतें. विश्वासरावानें काल वहार करून सोडली ! आणि त्याचा नोकर तो पांग्या, त्यानें तर कमालच केली ! त्या वेळ्यानें दिवाणजीचें सोंग इतकें कांहीं वेमालूम केलें कीं, कांहीं विचारूं नकोस ! राववहादुरांचें भाषण विश्वासरावास फारसी भाषेंत समजावून देण्याचा तर त्यानें मोठा फार्सच केला. पण हेंतर कांहींच नाही. राववहादुरांनां 'राजा फत्तेहे धुडिमसंग वहादुर साद अलरिंद'ची पदवी देण्याचा समारंभ केला तेव्हांतर मोठीच मौज उडाली ! मोठी थोरली दाढी लावलेला तो पांग्या एका हातांत मोर्चिल आणि एका हातांत धुपाटणें घेऊन गंभीर मुद्रेनें पर्वतरावांभोंवतीं नाचला काय, तोंडांनं पुटपुटला काय, छे छे ! फारच मौज उडविली त्यानें ! शेवटीं विश्वासराव ऊर्फ नामधारी कुमारसाहेब यांनीं पर्वतरावांस पांच वेळां आपल्या तरवारीनें स्पर्श केला व आपला काठेवाडी मंदील त्यांच्या मस्तकावर ठेविला. हा एकंदर फार्स पाहून हंसें दावून धरतां धरतां मला नकोसैं झालें. फारसी

भाषेंत वोलण्याची विश्वासरावानें जी कृप्ति काढली आहे तीमुळें ही सर्व वतावणी वेमालूम होत आहे. (समोर पाहून.) अरे, पण हे राववहादुर आलेच ! तर प्रिये, आतां फारच जपून एकंदर वतावणी केली पाहिजे. नाहीतर एकंदर व्यूह ढांसकून भलताच परिणाम व्हावयाचा.

हंसावाई—आपल्याला त्याची आतां काळजी नको. या कामीं आपणास मदत करण्याचा मीं पक्का निश्चय केला आहे.

(राजा फत्तेहे धुडिमसंग वहादुरच्या भपकेदार पोषाखांत राववहादुर प्रवेश करितात.)

राववहादुर—(स्वगत) ही एवढी मोठी पदवी मला प्राप्त झाली आहे तेव्हां आतां माझ्या योग्यतेनेच मला वागलें पाहिजे. नाहीतर त्या पदवीचा उपयोग तो काय ? इतक्या दिवसांची गोष्ट निराळी होती; पण आतां या यशवंतरावासारख्यांजवळ सलगी ठेवणें मला योग्य होणार नाहीं.

(हंसावाई व यशवंतराव यांस पाहून दचकतो व लवून नमन करितो. यशवंतराव त्यास आठदहा वेळां नमन करितो.)

यशवंतराव—राववहादुर आपणास 'राजा फत्तेहे धुडिमसंग वहादुर साद अलरिंद' ही मोठी पदवी मिळाल्याबद्दल व आपली प्रिय कन्या मंजुळायाई हिचा हिज हायनेस कुमार ठकारसिंग यांजवरोबर विवाह जुळल्याबद्दल आपलें अभिनंदन करावें या हेतूनें आम्ही उभयतां आज इथें मुद्दाम आलों आहों.

राववहादुर—(दोन्ही हात वर करून) आपणां उभयतांस माझा आशीर्वाद आहे ! (हंसावाईस) बाईसाहेब, मी आपला फार आभारी आहे. माझ्या त्या भांडखोर बायकोनें मागील खेपेस आपला अपमान केला त्याबद्दल मी अत्यंत दिलगीर आहे. आपण मला क्षमा करावी. मीं पाठविलेली प्रेमपत्रिका—

यशवंतराव—(मध्येच उडवाउडवी करून) राववहादुर, आपले भावी जामात कुमार ठकारसिंगजी यांनां यायला अद्यापि कितीसा अवकाश आहे ?

राववहादुर—(समोर पाहून आनंदानें) ओहो ! कुमारसाहेबांनां शंभर वर्षांचें आयुष्य आहे ! त्यांचें नांव काढायला आणि त्यांनां इथें यायला एकच गांठ पडली ! (कुमार ठकारसिंगाच्या रजपूत पोषाखांत विश्वासराव आपल्या दरबारी मंडळीसह प्रवेश करितो. त्याच्याकडे बोट दाखवून) हंसावाई, पाहिलेंत का ? याच नरश्रेष्ठास माझ्या मंजुळेचें मी आज कन्यादान करणार आहे.

(राववहादुर, यशवंतराव, पांडू, कहान इत्यादि सर्वजण विश्वासरावास मोठ्या अदबीनें मुजरे करितात.)

यशवंतराव—ठकारसिंग महाराजांचा जयजयकार असो ! महाराजसाहेब ! आम्ही सर्व आपले वंदे नोकर आहोंत. (वाजूस पाहून हंसतो.)

रावबहादुर—(मोठ्या धांदलीने) अरेरे ! ते बुट्टे दिवाणजी कसे कुठे दिसत नाहीत ? कुमारसाहेबांस आमचें बोलणें आतां कोण समजावून सांगेल ? कुमारसाहेबांनां फक्त फारसी भाषा नामी येते आणि आम्हांलातर त्यांतलें एक अक्षरहि ठाऊक नाही ! आतां कसे करावें ? (यशवंतराव व हंसावाई यांच्याकडे बोट दाखवून) कुमारसाहेब, हे गृहस्थ मोठे विद्वान् आहेत, त्याचप्रमाणें या वाईहि मोठ्या सुंदर आणि विदुषी आहेत. (विश्वासराव कांहींच न समजल्यासारखें करून रावबहादुरांकडे पहात रहातो.) अरेरे ! दुसरा कुणी दुभाषाहि नाही. मोठीच पंचाईत झाली ! कुमारसाहेब ! आपले ते दिवाणजी कुठें गेले ? (इतक्यांत दिवाणजीच्या वेशानें पांग्या दाढीवर हात फिरवितफिरवित प्रवेश करितो. त्यास पाहून) खांसाहेब ! दिवाणजी ! आपण होतांतरी कुठें ? आपण नसल्यामुळें आम्हांला भाषण करण्याची पंचाईत पडली आहे ! (यशवंतराव व हंसावाई यांच्याकडे बोट दाखवून) कुमारसाहेबांस सांगा, ही आमच्या गांवांतील उमराव मंडळी महाराजांस मुजरा करण्याकरितां आली आहे. (पांग्या त्यांच्याकडे पाहून नम्रतेनें हंसल्यासारखें करितो.) दिवाणजी, कुमारसाहेबांला हें फारसी भाषेंत सांगण्याची मेहरवानी करा.

पांग्या—(विश्वासरावाकडे पाहून अदवीनें) इन कुफनम शख्स व गुफंतम् वेगम् खुश शेहेर ये उमराव अस्ता गरशम् वेदशम् खुश अंदम् वदनम् !

विश्वासराव—मन विस्तार खुश शुदाह अम् !

रावबहादुर—(यशवंतरावास) पाहिलेंत फारसी भाषा कशी गोड आहे ती ?

पांग्या—कुमारसाहाब की तमना दिली है. के आपके और कुमारसाहाबके खानदानसे रिश्ते करावतदारी पयदा हो !

रावबहादुर—अहाहा ! केवढें हें सौंदर्य या भाषेमध्ये ! माझी कसली कर्तवगारी ! छे ! हें सर्व यांचेच उपकारांचें फल होय.

यशवंतराव—खरोखरच !

पांग्या—कर्तवगारी नहीं जी ! करावतगारी याने सगाइ—

[इतक्यांत जरीचा शालू नेमून मंजुळ्या लाजत लाजत प्रवेश करिते व हंसून खाली मान घालून उभी राहते.]

रावबहादुर—ये, मंजुळे इकडे ये. अशी लाजतेस कां ? या कुमारसाहेबां-जवळ उभी रहा. मला पाहूं दे कसा जोडा शोभतो तो ! हे तरुण कुमार.

साहेब रजपूत घराण्यांतील असून अस्सल क्षत्रिय आहेत. त्यांनीं तुला मागणी घातली आहे. यांच्याशीं शरीरसंबंध झाल्यानें आपल्या कुळासहि मोठेपणा येणार आहे. मुली, इतके दिवस तुला मीं अविवाहित ठेविली, पण आज त्याचें सार्थक्य झालें. तुझ्या योग्य पती आज तुला आपण होऊन शोधित आला !

विश्वासराव—(मंजुळेस) चे रूये जेवास्त ! के माहे कमाल अन्नचेहेने मुनव्वरश वसवव खिजालत हिलाल गरदिदाह !!!

राववहादुर—(वेळ्यासारखा पाहत) काय हिलाल मागवूं ? मी व्यान्ड, चौघडे वगैरे वाजंत्रीं मागविण्याच्या भानगडींत पडलों नाहीं. कारण मीं सुधारक मंडळीमध्ये फिरतोसवरतो, व ते मला नांवें ठेवितील ह्याणून भितो. पण कुमारसाहेबांची इच्छा असेल तर हिलाल मागवितो !

पांग्या—(मोठ्यानें हंसून) राजाफत्तेहेधुडिमसंगवहादुरसादअलरिंदराव-वहादुर पर्वतराव—आप समझे नहीं ! कुमारसाहाव फरमाते हैं, के ये क्या अच्छी सूरत है के चौदमी रातका चांद उसके चेहरेके हुल्लको देखकर शर्मसे घटकर हिलाल होगया, याने कम हुवा.

राववहादुर—(ओशाळून स्वगत) कोण माझी फजिती ही ! यापेक्षां मीं बोललों नसतो तरी बरें झालें असतें. (उघड) असें, असें ! मला फारशी शिकण्याकरितां एक मुनशी उद्यांपासून जरूर ठेवलाच पाहिजे.

पांग्या—रख लिजिए हमारे मुनशी मिरझाकुफंतकअबदुलगुफंतम नवाब वहादुर आपको अच्छी तअलीम देवेंगे.

राववहादुर—फार उत्तम आहे. मीं तसेंच करीन. (हात जोडतो.)

पांग्या—(कुमारास) राव वहादुर अर्झ कुनशको तशरीफ गुरनवश मन्न विसयार खुश आवरश मरा हफते गरस्त !

राववहादुर—वा ! रे वा ! भाषा कशी मजेची आहे. नाहींतर आमची घमळ मराठी, अगदींच पचपचीत !

विश्वासराव—(राववहादुरांस) राववहादुरराजाफत्तेहेधुडीमसंगवहादुर सादअलरिंदविसयारआकेलमंद अस्त. (मंजुळेकडे बोट दाखवून) इन दुखतर विसयार आकेलमंदअस्त.

पांग्या—कुमारसाहाव फरमाते हैं, के आपकी लडकी वोहोत आकेलमंद है. और आपभी बडेलायक है ! (मंजुळा लाजल्यासारखें करून चोरच्या दृष्टीनें विश्वासरावाकडे पहाते.)

राववहादुर—(हात जोड़न) हीतर आपलीच मेहेरवानी ! (मंजुळेकडे पाहून) मुली, चल हो तयार ह्या कुमारसाहेवांस माळ घालण्यास—

मंजुळा—(मुरका मारून व हंसून) वावा, मला क्षमा करा. अज्ञानामुळं मीं आजवर आपलं ऐकलं नाहीं, आपल्या मर्जाविरुद्ध वागल्यें, आतां त्यांचा मला पश्चात्ताप होत आहे. तुम्ही माझे जन्मदाते, तुम्ही जें कराल तें माझ्या कल्याणाचंच असलं पाहिजे. यापुढं आपल्या आज्ञेबाहेर मी मुळींसुद्धां जाणार नाहीं.

हंसाबाई—शावास, मंजुळाबाई, शावास ! अशी आज्ञाधारक मुलगी मीं कधींच पाहिली नव्हती.

राववहादुर—(मंजुळेला आनंदानें कुरवाळून) मंजुळे, तुझी ही आजची वृत्ति पाहून मला पराकाष्ठेचा आनंद होत आहे. ईश्वरानें तुझ्यासारखी आज्ञाधारक मुलगी मला दिली याबद्दल मी आपणास धन्य समजतो. चल ये लाडके ! आतां विलंब न लावितां मला कुमारसाहेवांच्या हातांत तुझा हात घालंदे. (मंजुळेचा हात धरून तिला विश्वासरावाजवळ नेतो. तांच म्हाळसाबाई कावऱ्यावावऱ्यासारखी प्रवेश करून मंजुळेच्या हातास हिसडा देते.)

म्हाळसाबाई—(संतापानें) हें आपण मांडलं आहे तरी काय ? अगबाई ! या भिकारज्या मारवाज्याला का तुम्ही ही माझी नक्षत्रासारखी पोरगी देणार ?

राववहादुर—(स्वगत) ही पिडा इथें कशाला आली ? आतां मात्र थड गत दिसत नाहीं. (मोठ्यानें) अग ए चांडाळणी ! जीभ आटोप. तूं कुणापुढें हें वडवडत आहेस ? थोरांमोठ्यांपुढें कसें वागावें हेंतरीं तुला समजतें का ? मंजुळेचें लगीन करा, मंजुळेचें लगीन करा, ह्मणून माझ्या कानींकपाळीं सारखी ओरडत होतीसना आजवर ? तर हा पहा तिच्यासाठीं कसा छानदार राजविंडा नवरा आणला आहे शोधून ! हा संबंध घडून येण्याला मी लायक व्हावें म्हणूनतर महाराजांनीं मला 'राजाफत्तेहेधुडिमसंगवाहादुरसादअलरिंद' ही मोठी पदवी दिली आहे. आतां यांचा श्वशुर होण्याला मी सर्वथैव योग्य झालों आहे. (पांग्याकडे बोट दाखवून) हे वृद्ध गृहस्थ या राजपुत्राचे दिवाणजी आहेत. यांची माझी पूर्वीची ओळख निघाली. आमचे वाडवडील सरदार होते याबद्दल यांच्याजवळ भरपूर पुरावा आहे. आमच्या वडिलांचे हे मोठे दोस्त—

पांग्या—(दाढीवर हात फीरवून) इनशाला ! बडे दोस्त. वेशक, हम सब जानत है के आप सरदारज्ञादाह है.